

Diskussion

Moral og internationalisme i debatten om jøder og Danmark

EN PERSONLIG HISTORIOGRAFISK BERETNING

AF
BENT BLÜDNIKOW

I forrige hæfte af *Historisk Tidsskrift* (2014, hæfte 2, side 535-542) havde Sofie Lene Bak en ret kritisk debatanmeldelse af bl.a. min bog *Min fars flugt* (2013), der ikke kun er familiehistorie fra oktober 1943 og tiden, der fulgte, men også behandler principielle sider af jødernes skæbne i 1930'erne og 1940'erne. Denne artikel er ikke en replik til hende, men et forsøg på at tage emnet op i en sammenhæng, der på én gang er bredere og mere personlig.

Langt hovedparten af de danske historikers behandling af jødernes forhold har den danske nationalstat som rammefortælling. Det er ganske forståeligt, men det er ret beset kun én mulighed blandt flere for at beskrive den fælles dansk-jødiske historie, for selv om mange jøder havde borgerskab i europæiske lande, så var deres skæbne ikke bestemt af nationale grænser. Mange af dem var i 1930'erne og 1940'erne blevet statsløse, og nazisternes, fascisternes og kommunisternes jødefjendtlige politik gik på tværs af grænserne. Det er også tydeligt i de senere års holocaust-litteratur, at forskningen går på tværs af landegrænserne, for ellers bliver forståelsen indskrænket, som Timothy Snyder gør gældende i indledningen til sin seneste bog *Black Earth. The Holocaust as History and Warning* (2015): „Germans and others murdered Jews not in Germany but in other countries“.¹ Man kan altså anlægge et internationalt perspektiv, hvor vurderingerne bliver anderledes end ved et nationalt perspektiv. Det er ikke for at påstå, at danske

¹ Timothy Snyder: *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*, New York 2015.

historikere, der anlægger det nationale perspektiv, tager fejl, men de forskellige synsvinkler fører i realiteten ofte til forskellige konklusioner også og ikke mindst i den moralske vurdering af begivenhederne.

Dette er en debat, som har kørt de sidste mange år både i faglige fora og i dagspressen, og som jeg også selv har været involveret i. Jeg vil i det følgende give et tematisk struktureret overblik over debattens udvikling med det formål at belyse den historiografiske udvikling og anspore til yderligere debat og forskning.

Det vil muligvis undre læserne, at jeg i det følgende så specifikt nævner historikers jødiske baggrund. For en minoritet, som jøder udgør, er det ikke spor mærkeligt, men når man befinder sig i en majoritetsgruppe, er den slags ikke noget, som man bemærker. I mine øjne er der næppe tvivl om, at danske historikere er præget af dansk flertalskultur og forståeligt nok forsøger at udtrykke befolkningsflertallets historie og erfaringer. Jøderne derimod har både den danske og internationale jødiske historie at trække på, og det er vel ikke mærkeligt, at de historikere, der har pointeret det internationale aspekt og skildret de danske historikere som romantikere, er jøder.

De glemte statsløse jøder

Der har været skrevet meget om dansk-jødisk historie, men Danmark var kun ét af de lande, som jøderne vandrede til og fra, og man kan med fordel også se jødisk historie i et internationalt perspektiv.² Mange østeuropæiske og russiske jøder forsøgte i 1900-tallets begyndelse at klare sig uden statsborgerskab, men de statsløse jøders antal voksede betragteligt efter nazismens magtovertagelse i 1933, og tyske og bl.a. polske jøder forsøgte at rejse til andre lande. For en del lykkedes det at slippe til andre kontinenter, men mange blev fanget i Europa uden penge og uden statsborgerskab.³ Når der blev skrevet om Danmark og jøderne i 1930'erne og under 2. Verdenskrig, var det sjældent, at disse fremmede jøders skæbne spillede en central rolle. Ja, de blev dårligt nok nævnt. I danske historiebøger, men også i den israelske historiker Leni Yahils klassiske disputats *Et demokrati på prøve* (1967),⁴ var de fremmede jøders skæbne og det internationale perspektiv næsten fraværende. De få undtagelser er hurtigt opregnet.

² Bent Blüdnikow: „Jøder i Danmark: En historisk oversigt“, Mirjam Gelfer-Jørgensen (red.): *Dansk Jødisk Kunst, jøder i dansk kunst*, København 1999, s. 21-45.

³ Om jøder fra Danmark, der opholdt sig som statsløse i andre lande, se Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane: „Danskfødte ofre for Holocaust“, *Rambam*, 2006, s. 62-70. Om østeuropæiske jøder i Danmark se Morten Thing: *De russiske jøder i København 1882-1943*, København 2008.

⁴ Leni Yahil: *Et demokrati på prøve*, København 1967.

Den første, der tog dansk flygtningepolitik og fremmede flygtninge op til nærmere undersøgelse, var den kontroversielle kommunistiske sagfører Carl Madsen i sin bog *Flygtning 33* (1974).⁵ Han kom ind på den restriktive flygtningepolitik, men interesserede sig mest for de politiske flygtninge og særlig de kommunistiske, hvilket ikke var mærkeligt, når man tager hans politiske baggrund i betragtning. Et lignende perspektiv finder man i professor Steffen Steffensens antologi *På flugt fra nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933* (1986),⁶ der behandler de intellektuelle flygtninge, og i forfatterne Leif Larsen og Thomas Clausens *De forrådt. Tyske Hitler-flygtninge i Danmark* (1997),⁷ der også fokuserer på den restriktive flygtningepolitik og de politiske og især kommunistiske flygtninge. I begge tilfælde var der overlap, for en del af de pågældende personer var jøder, men jøderne indgik ikke som en speciel gruppe i nogen af bøgerne.

Intet er dog sort og hvidt, og i to tilfælde spillede fremmede jøder en direkte rolle. Det gælder Jørgen Hæstrups fine bog om de jødiske landbrugsstuderende i Danmark *Dengang i Danmark: Jødisk ungdom på træk* (1982)⁸, der fokuserede på en stor gruppe af jøder, der var lovligt og midlertidigt i Danmark på specielle ordninger, og hvoraf en del blev fanget af krigen og enten flygtede til Sverige eller blev sendt til kzelejren Theresienstadt. Bogen fokuserede hovedsagelig på det danske hjælpearbejde og de enkelte jøders oplevelser og var en „god“ historie i den forstand, at den lagde hovedvægten på hjælpearbejdet og mindre på den generelle og tragiske situation for de fremmede jøder. Det andet eksempel er historikeren Hans Uwe Petersen, der i 1980'erne skrev flere artikler med et internationalt perspektiv om Hitler-flygtningene, som han kaldte dem, hvor han som den første beskrev den danske og nordiske flygtningepolitik, der ramte fremmede jøder hårdt.⁹ Også Hans Uwe Petersens interesse var først og fremmest knyttet til de politiske flygtninge, men hans beskrivelse af den nordiske flygtningepolitik var ny og omhandlede også politikken rettet specifikt mod jø-

5 Carl Madsen: *Flygtning 33*, København 1974.

6 Steffen Steffensen (red.): *På flugt fra nazismen. Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*, København 1986.

7 Leif Larsen & Thomas Clausen: *De forrådt. Tyske Hitler-flygtninge i Danmark*, København 1997.

8 Jørgen Hæstrup: *Dengang i Danmark*, Odense 1982.

9 Hans Uwe Petersen: „Viel Papier, aber wenig Erfolg. Dänemark und die internationale staatliche Hilfsarbeit für Flüchtlinge vor dem deutschen Faschismus“, *Exil*, nr. 2/1985 s. 60-84 og „De nordiske lande og Hitler-flygtningene“, Rune Johansson & Hans-Åke Persson (red.): *Nordisk flyktningpolitik i världskrigens epok*, Lund 1989, s. 23-63.

derne for at begrænse deres tilstrømning. Hans artikler blev dog trykt i snævre fagtidsskrifter og påvirkede ikke de brede fremstillinger.

Hermed er alle væsentlige undtagelser også opregnet. Generelt optrådte de fremmede jøder og det internationale perspektiv på jødernes skæbne kun sporadisk i faglitteraturen i Danmark og fandt ikke optagelse i generelle værker som f.eks. Gyldendals og Politikens *Danmarkshistorie*, hvor fokus helt traditionelt lå på redningen af jøderne.

Kampen for at huske de fremmede jøder 1986-2015

Første gang emnet om de jødiske flygtninge direkte blev sat på dagsordenen med en opfordring til at se specielt på den danske behandling af fremmede jøder som en slags modfortælling til beretningen om redningen af jøderne i oktober 1943, var, da jeg i 1986 i *Weekendavisen* skrev kronikken „Skeletter i Danmarks skab“.¹⁰ Jeg fulgte emnet op i bogen *Som om de slet ikke eksisterede. Hugo Rothenberg og de tyske jøder* (1991).¹¹ Bogen var en beretning om en tysk-dansk jøde ved navn Hugo Rothenberg, der fra tiden omkring 1. Verdenskrig kendte den tyske kampflyver og senere NS-leder Hermann Göring og under naziperioden forsøgte at bruge dette bekendtskab til, i samarbejde med den dansk-jødiske menighed og den amerikansk-jødiske hjælpeorganisation JOINT, at redde statsløse tyske jøder. Bogen var set ud fra et faghistorisk synspunkt problematisk. Den var skrevet som et krimi-drama med vægt på Hugo Rothenbergs personlige aktiviteter og anlagde ikke nogen bred samtidshistorisk synsvinkel. Visse af bogens vurderinger hang derfor og svævede i luften, og de kunne have trængt til flere arkivaliske undersøgelser. Men bogen var skrevet i en slags protest mod de fremmede jøders fravær fra dansk faglitteratur og folkelig erindring og havde sin værdi i, at det var første gang, de fremmede jøders skæbne var hovedemnet. Samtidig anvendte jeg arkiver fra Sverige, Schweiz og USA for at sætte det danske hjælpearbejde ind i et internationalt perspektiv, og for første gang fik man en skildring af de tyske jøders forhold og forbindelserne til danske jøder. Samtidig med bogen skrev jeg flere artikler i aviserne, hvor jeg opfordrede til at dykke dybere ned i problemstillingen med de fremmede jøder, f.eks. „Da Danmark afviste ikke-danske jøder“.¹²

På trods af sine svagheder blev bogen godt modtaget af anmelderne og skabte for første gang en debat i offentligheden om behand-

¹⁰ Bent Blüdnikow: „Skeletter i Danmarks skab“, *Weekendavisen*, 9.12.1986.

¹¹ Bent Blüdnikow: *Som om de slet ikke eksisterede. Hugo Rothenberg og de tyske jøder*, København 1991.

¹² Bent Blüdnikow: „Da Danmark afviste ikke-danske jøder“, *Berlingske Tidende*, 11.11.1991.

lingen af de fremmede jøder.¹³ Men det var ikke så let at få emnet om de fremmede jøder ind i dansk historieskrivning, som man skulle tro, heller ikke i det jødiske samfund. Samfundet havde siden oktober 1943 prist danskernes indsats, og ikke alle jøder så med velvilje på, at jeg, som var et aktivt medlem af samfundet, nu ændrede fortællingen og kritiserede det danske samfunds restriktive holdning over for fremmede jøder.¹⁴ En bog, der på typisk vis holder fast i den traditionelle fortælling, var fhv. skatteminister Isi Foighels bog *Miraklet i Danmark. Jødernes redning 1943-1945* fra 2007.¹⁵ Isi Foighel var selv kommet til Danmark som flygtningebarn i 1930'erne og var som de fleste danske jøder dybt taknemmelig for den danske indsats under flugten i 1943 og behandlingen i tiden efter. Det var en taknemmelighed, som jeg også selv var opdraget med i mine forældres hjem.

Der var tillige en modvilje i den danske offentlighed mod at se tingene i et bredere perspektiv og erkende, at Danmark havde opført sig restriktivt og måske endda brutalt over for de fremmede jøder. Dette kom til udtryk i en række avisdebatter op gennem 1990'erne. Danmarks samarbejde med tyskerne var ildeset af mange, og redningen af de danske jøder i oktober 1943 havde vist et andet Danmark og sikret os goodwill i udlandet. Her var noget at være stolt af! I mere reflekteret form kunne jødernes flugt ligefrem fremstå som en retfærdiggørelse af samarbejdspolitikken. Der var og er med andre ord dybe følelser forbundet med denne historie om flugten i 1943 både for jøder og ikke-jøder, og redningsaktionen var og forblev et moralsk omdrejningspunkt og én af de skelsættende begivenheder i Danmarkshistorien. Ved at pege på skyggesiden af Danmarks adfærd over for de fremmede jøder kom man til at ryste den danske selvforståelse.

Debatten om de fremmede jøders skæbne resulterede i, at to historiestuderende, Mads K. Dall Petersen og Søren Witten fra RUC, skrev et speciale med titlen *Danmarks flygtningepolitik 1933-1940* (1993). Endvidere skrev Peder Wiben på baggrund af sit speciale en artikel om hjælpen til de jødiske flygtninge: „Komiteen af 4. maj 1933“ (1998).¹⁶ Den dansk-islandske forsker med jødiske rødder, Vilhjalmur Örn Vil-

¹³ Morten Thing: „Ven med Göring“, *Politiken*, 3.10.1991, Bo Green Jensen: „Knust glas“, *Weekendavisen* 11.10.1991. Den amerikanske historiker Richard Breitmann gengiver historien om Hugo Rothenberg i sin biografi om Heinrich Himmler *The Architect of Genocide*, London 1991, s. 57.

¹⁴ Kristian Hvidt: „Kampen om de danske jøder“, *Berlingske Tidende*, 5.10.1991 og „Denmark's Other Record“, *Jerusalem Report*, 30.05.1991.

¹⁵ Isi Foighel: *Miraklet i Danmark. Jødernes redning 1943-1945*, København 2007.

¹⁶ Peder Wiben: „Komiteen af 4. maj 1933“, Henrik Dethlefsen & Henrik Lundbak: *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, København 1998.

hjalmsen, og undertegnede skrev sammen i 1997 kronikken „Skeletter efter 1945“ i *Weekendavisen*, hvor vi gjorde opmærksom på, at den restriktive politik over for fremmede jøder såmænd fortsatte efter 1945.¹⁷ Der blev i de følgende år også trykt en række artikler i tidskriftet *Rambam*, der udgives af Selskabet for Dansk Jødisk Historie, om de fremmede jøders forhold, hvoraf må fremhæves Vilhjalmur Örn Vilhjalmssons artikel „Vi har ikke brug for 70.000 jøder“ (1998).¹⁸ Emnet var ved at blive varmt og skulle snart også blive politisk gløhedt.

Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier 2000

Efter ti år som arkivar på Rigsarkivet blev jeg i 1994 tilknyttet *Weekendavisen* som anmelder og debatredaktør. Jeg så det som mit hovedmål at diskutere de totalitære bevægelsers hærgen i 1900-tallet, hvilket ofte gav anledning til interne opgør på avisen, fordi hovedparten af dens medarbejdere havde været aktive på den yderste venstrefløj og endnu ikke var nået til nogen selvransagelse. I 1998 blev jeg debatredaktør på *Berlingske Tidende*, hvor jeg fortsatte debatterne om nazisme og kommunisme. Disse mange debatter er samlet i to bind om den nazistiske periode, den kolde krig og ideologiernes betydning.¹⁹

Jeg havde som debatredaktør mulighed for at rekvirere kronikker til *Berlingske Tidende* og trykte i 1998 kronikken „Danmark forrådte også jøderne“ af Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson.²⁰ Kronikken vakte voldsom opsigt, fordi han satte fokus på de fremmede jøders skæbne og kunne påvise, at 21 tyske jøder af de danske myndigheder var blevet udvist til Nazityskland, hvor de var blevet myrdet i kz-lejre. For første gang kunne det dokumenteres, at danske myndigheders handlinger havde medført dødsfald, og det vakte stærk kritik af den danske handlemåde. Der var nu for alvor kommet gang i debatten om de fremmede jøder, som Vilhjalmsson og jeg bevidst holdt varm med avisartikler, hvoraf kan nævnes Vilhjalmssons „Den største myte“ og min egen „Som om intet var hændt“, begge fra 2000.²¹

17 Bent Blüdnikow & Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson: „Skeletter efter 1945“, *Weekendavisen*, 19.-25.09.1997.

18 Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson: „Vi har ikke brug for 70.000 jøder“, *Rambam*, 7/1998, s. 41-57.

19 Bent Blüdnikow: *Opgøret om Den Kolde Krig*, København, 2003; Bent Blüdnikow, Henrik Gade Jensen & Kasper Elbjørn: *Opgøret om vor samtids historie*, København 2012.

20 Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson: „Danmark forrådte også jøderne“, *Berlingske Tidende*, 26.12.1998.

21 Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson: „Den største myte“, *Berlingske Tidende*, .02.2000. Bent Blüdnikow: „Som om intet var hændt“, *Berlingske Tidende*, 20.02.2000.

Udviklingen i Danmark var imidlertid ikke bare Vilhjalms­sons og min fortjeneste. Ser man på den internationale debat om både nazismen og kommunismen, synes der at være en tendens til, at de moralske aspekter med tiden er kommet mere og mere i fokus. Hvor holocaustforskningen i sin start havde tilstræbt en nøgtern beskrivelse af folkemordet som f.eks. i Raul Hilbergs *The Destruction of European Jews* (1961),²² så var den senere forskning tilbøjelig til at lægge vægt på moralske aspekter, f.eks. i bøger om den amerikanske apati i mødet med nazisternes folkemord som David Wymans bog *Paper Walls: America and the Refugee Crisis, 1938-1941*.²³ Det mest markante eksempel fra denne strømning er den jødisk-amerikanske historiker Daniel J. Goldhagen, der med sin bog *Holocaust: Hitler's Willing Executioners* (1996) vakte voldsom debat ikke mindst i Tyskland, fordi han påstod, at det morderiske jødehad var opstået i netop Tyskland og ikke i andre lande, fordi tyskerne var gennemsyret af dette had. Bogen fik fine priser i Tyskland, men mange faghistorikere tog afstand fra værket, netop fordi de anså det for moralsk fordømmende.²⁴

Mængden af bøger om holocaust er sandsynligvis større end om noget andet historisk emne, og der kan findes mange tendenser inden for den omfattende forskningslitteratur, men udviklingen i debatten om Danmark og jøderne bør ses i sammenhæng med denne internationale trend mod en mere moralsk vinkel på historien, der f.eks. genfindes på hele det postkoloniale felt.

Debatten om holocaust og højreradikalisme blev i slutningen af 1999 stærkt politiseret og højspændt, fordi et østrigsk højrenationalistisk parti under ledelse af Jörg Haider vandt parlamentsvalget og efter forhandlinger blev en del af den regerende koalition. På denne baggrund indkaldte den svenske socialdemokratiske statsminister Göran Persson i januar 2000 til en international konference i Stockholm, der satte fokus på nazisme, antisemitisme og jødernes skæbne under krigen. Der blev afsat penge både i Sverige og andre lande til at undersøge spørgsmål i relation til jødernes skæbne og antisemitisme. Statsminister Poul Nyrup Rasmussen (S) vendte hjem fra konferencen i Sverige og gav udtryk for, at man nu måtte åbne arkiverne og dykke ned i den tragiske historie om jøderne og Danmark, hvilket også vil-

²² Raul Hilbergs: *The Destruction of European Jews*, New York 1961.

²³ David Wyman: *Paper Walls: America and the Refugee Crisis, 1938-1941*, New York 1985.

²⁴ Daniel J. Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners, Ordinary Germans and The Holocaust*, New York 1996.

le sige at udforske de fremmede jøders skæbne.²⁵ I samtidige avisartikler blev Vilhjalmssons påvisning af de udviste tyske jøders skæbner og debatten om højreradikalisering i nutiden koblet sammen og brugt til at understrege Poul Nyrup Rasmussen ønske om en nærmere udforskning af emnet.²⁶

På den baggrund blev Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier oprettet i 2000 under Udenrigsministeriets ressort, bl.a. med henvisning til Vilhjalmssons kronik og debatten om den.²⁷ Lovforslaget om oprettelse af et Holocaust- og Folkedrabscenter blev fremsat 12.01.2000 i Folketinget og vedtaget som lov nr. 477 af 31.05.2000. Centrets officielle navn blev Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier. Det fik historikeren Uffe Østergård som leder, og en række forskere blev sat til at se nærmere på forholdet mellem Danmark og de fremmede jøder og studere holocaust i al almindelighed. Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson blev ansat på Holocaustcentret sammen med historikerne Cecilie Stokholm Banke, Hans Kirchhoff, Michael Mogensen og Lone Rünitz.

Samtidig med debatten i offentligheden kom historikeren Lone Rünitz' bog *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940* (2000), som for første gang i større omfang brugte både centralmyndighedernes arkiver og det jødiske samfunds arkiv for at skildre de jødiske flygtninges skæbne.²⁸ Bogen var hård i sin kritik af de danske myndigheders politik, og Rünitz afviste ikke, at antisemitisme havde spillet en rolle i skabelsen af den restriktive linje. Hun nævnte bl.a. min bog om Hugo Rothenberg som inspirationskilde.

Det nye centers medarbejdere udsendte de følgende år følgende bøger om de fremmede jøder og Danmark:

Michael Mogensen (red.): *Antisemitisme i Danmark? Et forskningsseminar*, Odense 2002.

Hans Kirchhoff: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933-1939*, Odense 2005.

Lone Rünitz: *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940*, Odense 2005.

²⁵ Miriam Katz & Karl Erik Nielsen: „Krav om undskyldning“, *Berlingske Tidende*, 06.02.2000.

²⁶ Matias Seidelin: „Dansk jødepolitik“, *Weekendavisen*, 18.02.2000.

²⁷ Uffe Østergård: „Indledning“, Hans Kirchhoff: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske*, København 2005, s. 9-11.

²⁸ Lone Rünitz: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*, København 2000.

Cecilie Stokholm Banke: *Demokratiets skyggeside. Flygtninge og menneskerettigheder i Danmark før holocaust*, Odense 2005.

Vilhjalmur Örn Vilhjalmsón: *Medaljens bagside. Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*, København 2005.

Hans Kirchhoff og Lone Rünitz: *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen*, Odense 2007.

Cecilie Stokholm Banke: *Welfare, Refugees and Rescue and the Jewish Question from 1933 to 1945*, Odense 2007.

Lone Rünitz: *Diskret ophold. Jødiske flygtningebørn under besættelsen. En indvandrerhistorie*, Odense 2010.

Bagsiden af medaljen og en undskyldning

Blandt de nævnte titler er der grund til at fremhæve *Medaljens bagside* (2005) af Vilhjalmur Örn Vilhjalmsón som en milepæl i forskningen, som dog ikke udkom i regi af Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier. Han havde allerede været i gang med forarbejderne, da Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier blev oprettet, og hvor min egen bog kun havde ridset i den arkivalske overflade, så gennemgik Vilhjalmsón store grupper arkivalier bl.a. fra Rigspolitiet's fremmedtilsyn. Hans bog fokuserede på de 21 tyske jøder, der var blevet udvist af Danmark og havde mødt en tragisk skæbne i tyske kz-lejre. Han forsøgte at dokumentere, at de var blevet meget hårdt behandlet af danske myndigheder, og han vurderede, at den hårde behandling havde mange årsager, heriblandt antijødiske fordomme. Vilhjalmsóns vurderinger er ikke indiskutable, men i mine øjne var det hans bog, der for alvor åbnede for en erkendelse af de fremmede jøders skæbne og placerede Danmark i forholdet til Holocaust, hvilket da også blev erkendt i de fleste dagbladsanmeldelser.²⁹ En ekstra kvalitet ved hans bog var, at han beskrev en international situation, fordi disse jøder som statsløse flygtninge havde rejst verden tynd, og at han gjorde meget ud af at indhente vidnesbyrd fra jøder, så de danske myndigheders dokumenter ikke stod alene.

Debatten i Danmark om specielt Vilhjalmsóns forskning resulterede i en officiel undskyldning fra statsminister Anders Fogh Rasmussens (V) side. Han gav den første gang i et interview, jeg lavede med

²⁹ Ulrik Høy: „Historiens sorte huller“, *Weekendavisen*, 15.04.2005, Lars Ole Knippel: „Bøgekritik: Historie: Medaljens bagside“, *Jyllands-Posten*, 16.04.2005, Ulrik Langen: „Under gulvtæppet“, *Kristeligt Dagblad*, 26.04.2005.

ham 1.05.2005 i *Berlingske Tidende*: „En nation bør hele sine sår“.³⁰ Og han fulgte det op i sin berømte og omdiskuterede tale i Mindelunden 4.05.2005 i anledning af 60-året for befrielsen, hvor han kaldte udleveringerne „skamfulde“ og påpegede, at de udviste flygtninges skæbne blev lidelse og død i koncentrationslejrene:

Erindringen om besættelsestidens skyggesider hører desværre også med til markeringen af 60-året for Befrielsen. Jeg vil derfor gerne – ved netop denne lejlighed og på dette sted – på regeringens og dermed den danske stats vegne beklage og undskylde disse handlinger. En undskyldning kan ikke gøre historien om. Men den kan tjene til at erkende historiske fejltagelser, så nuværende og kommende generationer forhåbentlig undgår lignende fejl i fremtiden, [...] Det var personer, der søgte tilflugt her i landet fra de nazistiske forfølgelser af det jødiske folk. Danske myndigheder udleverede disse mennesker til nazisterne. Også andre, uskyldige mennesker blev med danske myndigheders aktive medvirken overladt til en uvis skæbne i det nazistiske regimes hænder. Der er tale om skamfulde begivenheder. En plet på Danmarks i øvrigt gode omdømme i denne sammenhæng.³¹

Man kan diskutere værdien af den slags officielle undskyldninger, og statsministerens undsigelse af samarbejdspolitikken og hans undskyldning til jøderne rejste da også en bred debat om hans holdninger, og om undskyldninger giver mening.³² Denne undskyldning gav dog god mening, fordi de fremmede jøders skæbne var blevet fortiet i vore historiebøger, og undskyldningen havde den effekt, at emnet nu blev officielt anerkendt som væsentligt i dansk historie.

Moralisme eller internationalisme

De mange fagbøger om flygtningenes skæbne, der udkom fra 2005, havde alle deres kvaliteter, men også deres svagheder, som skyldtes deres specielle formål og kildegrundlag. Vi fik nu grundige kildestudier om de jødiske flygtninges forhold, og disse bøger havde hovedsagelig danske myndigheders arkiver som grundlag kombineret med litteratur. Hans Kirchhoff, som i mange år havde været en ledende besættel-

³⁰ Bent Blüdnikow: „En nation bør hele sine sår“, *Berlingske Tidende*, 1.05.2005.

³¹ Anne Mette Svane: „Besættelsen: Fogh siger undskyld til jøder“, *Jyllands-Posten*, 05.05.2005.

³² Line Holm Nielsen: „Historikere: Undskyldning er vrøvl“, *Berlingske Tidende*, 06.05.2005.

sestidshistoriker, skrev bogen *Et menneske uden pas er ikke noget menneske* (2005), og i den havde han en lang litteraturliste, men hverken Vilhjalmar Örn Vilhjalmssons eller mine artikler og bøger var nævnt. Samtidig langede han ud efter debatten om de fremmede jøder og skrev: „Men det der især har farvet debatten er den historiske bagklogskabs ulidelige lethed, dette at vi i dag ved, hvordan det hele endte, nemlig i milliondrabet på de europæiske jøder“. Han så derfor sin bog som „en advarsel imod den determinisme der ofte lægges ind i historiens gang. Den er også en advarsel imod at lade fordømmelsen og forargelsen blive ledetråd for analysen“. ³³ Hvis man også inddrager Hans Kirchhoffs senere indlæg, er det klart, at han sigtede til Vilhjalmssons og mine artikler og bøger. Vore indlæg havde flyttet fokus hen på de fremmede jøder og været med til at skabe det Holocaust-center, som Kirchhoff selv nød godt af, men han ville ikke nævne vore bøger og artikler ved navn, men gerne polemisere indirekte. I de efterfølgende år gjorde Kirchhoff og flere af hans yngre kolleger en del ud af at betegne folk, som de var uenige med, som „nymoralister“ eller blot „moralister“, der fældede overfladiske domme i modsætning til deres egne velfunderede og værdifri vurderinger.

Det giver anledning til kort at diskutere spørgsmålet om moral og moralisme. Man kan med god ret anføre, at Vilhjalmssons og min påpegning af de fremmede jøders skæbne var præget af en stærk moralsk grundtone, men var det et problem? Historieskrivning er ikke blot et spørgsmål om værdineutral sætten sig ind i fortidens præmisser, for ved fravalg af emner, valg af perspektiver og direkte eller indirekte moralske vurderinger gør vi os alle til dommere over fortiden.

Spørgsmålet om, hvorvidt historikere skal fælde moralske domme eller netop undgå dem, er selvfølgelig en indviklet filosofisk debat, som der er skrevet meget om. Den tysk-jødiske samfundsforsker Hannah Arendt mente f.eks., at vi alle afsiger moralske domme, og at det er en god ting. ³⁴ Nu er Hannah Arendt ikke nogen autoritet, når det gælder spørgsmål om historie, og hendes indsigt og viden om holocaust-forhold var ringe, og hendes konklusioner ofte forkerte, som bl.a. den britiske historiker David Cesarani har vist i sin biografi *Eichmann* (2004). ³⁵ Men i generelle spørgsmål om moral og etik er hun værd at lytte til, og hun kredsede i sine sene skrifter om spørgsmål om moralske domme – også i historiske sammenhænge:

³³ Hans Kirchhoff: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske*, Odense, 2005, s. 10.

³⁴ Hannah Arendt: „Personal Responsibility Under Dictatorship“, *Responsibility and Judgement*, New York s. 18-23.

³⁵ David Cesarani: *Eichmann: His Life and Crimes*, London 2006.

We judge and tell right from wrong by having present in our mind some incident and some person, absent in time or space, that have become examples. There are many such examples. They can lie far back in the past or they can be among the living [...] Morally and even politically speaking, this indifference, though common enough, is the greatest danger. And connected to this, only a bit less dangerous, is another very common modern phenomenon, the widespread tendency to refuse to judge at all. Out of the unwillingness or inability to choose one's examples and one's company, and out of the unwillingness or inability to relate to others through judgement, arise the real skandala, the real stumbling blocks which human powers can't remove because they were not caused by human and humanly understandable motives. Therein lies the horror and, at the same time, the banality of evil.³⁶

I Hannah Arendts øjne har vi en pligt til at dømme, og når man i danske historikers værker ofte ser en afvisning af at dømme og en ambition om blot at sætte sig ind i fortidens mennesker på deres egne præmisser og undgå moralsk stillingtagen, er dette, hvis vi følger Arendt, blot en måde at undgå den vigtige menneskelige moralske vurdering, fordi vi frygter den.

Ambitionen om blot at sætte sig ind i fortidens mennesker ud fra deres egne præmisser uden at dømme er i øvrigt en illusion. Det svarer ikke kun til min egen og mange andres erfaring, men er også teoretisk analyseret af historikeren Philip Boobbyer. I en artikel fra 2002, „Moral Judgement and Moral Realism in History“, argumenterede han for, at der ingen reel forskel er på forståelse af historiens aktører og domme over dem, fordi de to ting filosofisk ikke kan adskilles.³⁷ Han tilføjede, at mange historikere antager, at visse moralske normer er hævet over diskussion, men disse moralske „sandheder“, som Boobbyer kalder for en „moralisk realisme“, er i virkeligheden rodfæstet i historikernes verdenssyn, religiøse grundsyn eller sekulære grundholdninger. Hans konklusion er, at historiedisciplinen er en moralsk disciplin, og at det kræver folk med høj grad af selverkendelse og selvdisciplin at skrive rigtig god historie. Hvilket nok er lettere sagt end gjort.

Og hvad er så forskellen på moral og moralisme, når vi vurderer fortiden? Rent sprogligt betyder moralisme normalt overdreven moralsk

³⁶ Hannah Arendt: „Some Questions of Moral Philosophy“, *Responsibility and Judgement*, New York 2003, s. 145-146.

³⁷ Philip Boobbyer: „Moral Judgements and Moral Realism in History“, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 3/2002, s. 83-112.

indstilling og er negativt konnoteret, så man kan sige, at der mere er tale om en gradsforskel end om substantielle forskelle. Det er jo ofte sådan, at (god) moral er det, man selv har, men det er de andre, man er uenige med, der er moralister. Når man diskuterer moralske domme i historien og gråzonen til den (overdrevne) moralisme, så er det i øvrigt værd at huske på, at moral ikke kun kommer til udtryk i anklager og kritik, sådan som både Vilhjalmsen og undertegnede har presset på med i debatten om de fremmede jøder. Frifindelser og bortforklaringer er lige så fuldt moralske domme, og danske historikere har, som vi skal se, en tendens til at frifinde danske beslutningstagere for at være moralsk belastet i spørgsmål om behandlingen af jøder.

I sin bog *Et menneske uden pas er ikke noget menneske* (2005) advarede Hans Kirchhoff som nævnt mod, at man i nutiden fælder „overfladiske moralske domme“ over datidens danske beslutningstagere. I det hele taget lagde Kirchhoff stor vægt på et forsøg på at forstå beslutningerne som et næsten nødvendigt resultat af småstatens vanskelige forhold som afhængig af Tyskland. Denne forklaringsmodel havde den effekt, at den samtidig blev en apologi for selvsamme beslutningstagere. Ganske vist var de europæiske staters jødepolitik i perioden præget af et „humanitært svigt“, men den internationale „flygtningepolitik blev ført mod voldsomme, næsten umulige odds i form af den økonomiske verdenskrise og det ekspansive Stortyskland [...] Når dertil kommer, at institutionerne og viljen til at hjælpe internationalt endnu var så rudimentære, er det egentlig forbavsende, hvor meget der blev nået med så få ressourcer.“³⁸ De europæiske og danske beslutningstageres frie vilje forsvandt næsten, og konklusionen var snarere beundrende over for det, der blev udrettet.

Historikeren Lone Rünitz bidrog samme år med en næsten 600 sider lang bog med titlen *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet*.³⁹ Igen var grundlaget de danske centralmyndigheders arkiver, men nu med konklusioner, der gik i modsat retning af Hans Kirchhoffs. Hun gennemgik et stort materiale og veg ikke tilbage fra vurderinger som denne:

Danmarks reaktion på jødeforfølgelserne og flygtningesituationen kan forklares, men kun vanskeligt forsvares. Elementære menneskerettigheder og humanitære principper blev tilsidesat for pragmatisme og egoisme og dette kan også i nutidig kontekst tjene som et skræmmende eksempel på at selvtilstrækkelighed,

³⁸ Kirchhoff: *Et menneske uden pas er ikke noget menneske*, s. 242-243.

³⁹ Lone Rünitz: *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet*, Odense, 2005.

national chauvinisme og fremmedfrygt kan have en moralsk og politisk pris.⁴⁰

Formuleringen synes ikke mindre „moralistisk“ end Vilhjalmssons og mine vurderinger, og hun nævnte os da også i bogens litteraturliste og noter uden kritiske bemærkninger.

Vilhjalmsson og jeg fulgte i 2006 debatten op med artiklen „Rescue, Expulsion and Collaboration: Denmark's Difficulties with its World War II Past“ i det jødiske tidsskrift *Jewish Political Studies Review*, og den kom også i en let ændret udgave på dansk i bogen *20 begivenheder der skabte Danmark* (2006).⁴¹ Artiklen var en generel gennemgang af alle betændte områder i debatten.

Centraladministrationens arkiver eller jødiske vidnesbyrd?

Der kom de følgende år endnu flere værker om de fremmede jøder i Danmark, og det vil føre for vidt at omtale dem alle. Det skal dog nævnes, at Lone Rünitz og Hans Kirchhoff med bogen *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen* (2007) yderligere gravede i de statslige myndigheders arkiver med fokus på de udviste jøder og politiske flygtninge.⁴² I deres bog forklarede de, hvorfor de fremmede jøders skæbne og historie var blevet glemt i dansk historieskrivning:

Sidst og nok så afgørende hørte disse udvisninger ikke til nationens stjernestunder. Tværtimod står disse som en af de mørke poster på samarbejdspolitikens bundlinje. Derfor lagde den nationale konsensus også låg på eller forsøgte at tie sagen ihjel.⁴³

Det var jo fornuftige ord, men forfatterne kunne alligevel ikke nære sig for et opgør med det, de opfattede som „moralistisk“ historieskrivning, og de nævnte direkte Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson og statsminister Anders Fogh Rasmussens undskyldning for de udviste jøder ⁴⁴.

⁴⁰ Rünitz: *Af hensyn til konsekvenserne*, s. 516.

⁴¹ Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson & Bent Blüdnikow: „Rescue, Expulsion and Collaboration: Denmark's Difficulties with its World War II Past“, *Jewish Political Studies Review*, 18/2006, s. 3-29; samme: „Da jøderne reddede Danmark“, David Gress & Kasper Elbjørn (red.): *20 begivenheder der skabte Danmark*, 2006, s. 174-194.

⁴² Lone Rünitz & Hans Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland. Dansk flygtningepolitik under besættelsen*, Odense 2007.

⁴³ Rünitz & Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland*, s. 15.

⁴⁴ Rünitz & Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland*, s. 27.

I bogen inddrog de nye aspekter, og deres konklusion var, i modsætning til Vilhjalmssons, at myndighederne, der udviste godt 155 mennesker, ramte de politiske flygtninge hårdest, og at de i en række tilfælde faktisk havde beskyttet jødiske flygtninge mod udvisning. Forfatterne afviste ud fra deres kildegrundlag, som hovedsagelig var centralmyndighedernes dokumenter, at der kunne påvises antijødiske fordomme blandt beslutningstagerne som årsag til den generelt hårde behandling af jødiske flygtninge: „At embedsværket, som hævdede, skulle have været gennemsyret af en generel antisemitisme i befolkningen savner dokumentation og understøttes heller ikke af den nyeste litteratur om emnet“. Forfatterne skrev, at denne konklusion hvilede på Justitsministeriets og Rigspolitiets sager, og at man ikke havde supplerende materiale som f.eks. jødernes egne vidnesbyrd: „En sådan antipati lader sig i sagens natur vanskeligt måle med basis i de officielle kilder, og beretningsmaterialet er tyndt, svært at komme over og ikke mindre tendentiøst“.⁴⁵

I min anmeldelse af værket i *Berlingske Tidende* skrev jeg, at det var et problem, at de nåede deres konklusioner eller mangel på samme med baggrund i centraladministrationens arkiver, og at den meget sparsomme anvendelse af jødiske vidnesbyrd var et minus ved bogen:

Man skulle tro, at disse jødernes breve og beretninger ville være væsentlige kilder, men Lone Rünitz og Hans Kirchhoff afviser at anvende jødiske beretninger, fordi de er „tendentiøse“. Hvad vil det sige? At man ikke kan stole på dem? Var Elie Wiesel, Imre Kertész eller Primo Levi ligeledes tendentiøse i deres beskrivelser af de lejre, de blev deporteret til? Fravælgelsen er en faghistorisk og intellektuel kortslutning.⁴⁶

Kirchhoff og Rünitz svarede igen i *Berlingske Tidende* med følgende indvending:

Ifølge Blüdnikow skulle vi afvise at ville benytte beretninger fra flygtningene, fordi disse er tendentiøse. Dette har vi aldrig skrevet eller gjort. Vi skriver i en sidebemærkning (s. 483), at flygtningenes beretninger ikke er mindre tendentiøse end akterne – og det er noget ganske andet! I øvrigt bruger vi masser af breve og

⁴⁵ Rünitz & Kirchhoff: *Udsendt til Tyskland*, s. 483.

⁴⁶ Bent Blüdnikow: „Historikere frikender danske embedsfolk“, *Berlingske Tidende* 29.08.2007.

beretninger fra flygtninge som dokumentation, hvad enhver, der læser bogen, vil kunne overbevise sig om.⁴⁷

Forfatterne havde ret i, at de havde skrevet, at flygtningenes beretninger „ikke var mindre tendentiøse“, og jeg skal her beklage, at jeg strammede formuleringen for meget i min anmeldelse. Men problemet forsvandt dermed ikke, for forfatternes massive hovedkilde var de danske myndigheders dokumenter, og der var generelt ikke gjort forsøg på at inddrage flygtninges vidnesbyrd, som andre forskere formåede. Det er imidlertid muligt at skaffe sig jødiske vidnesbyrd. Det gjorde Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane i artiklen „Wir erfuhren, was es heißt, hungrig zu sein“, hvor hun inddrog et væld af vidnesbyrd fra jøder deporteret fra Danmark, som giver et nyt billede af deres forhold i Theresienstadt.⁴⁸

Denne strid var en afspejling af en international debat, der var foregået i årevis. Den anerkendte israelske holocaustforsker Saul Friedländer havde allerede i 1980'erne debatteret med bl.a. Martin Broszat og Raul Hilberg om kildegrundlaget, hvor Friedländer argumenterede, at det var nødvendigt i højere grad at inddrage ofrenes vidneudsagn, og han kritiserede tendensen til at anskue disse udsagn som mere subjektive og utroværdige end myndigheders arkivalier. Debatten ledte til, at Saul Friedländer skrev *The Years of Extermination 1939-1945* (2007).⁴⁹ I bogen, som er rost som et klassisk værk om holocaust, blandede han ofrenes vidneudsagn med statslige myndigheders dokumenter. Effekten var stærk og gjorde skildringen meget levende. I indledningen skrev Friedländer om disse kilder:

As a source for the history of Jewish life during the years of persecution and extermination, they remain crucial and invaluable testimonies. [...] Beyond their general historical importance, such personal chronicles are like lightning flashes that illuminate parts of a landscape: They confirm intuitions;

⁴⁷ Hans Kirchhoff & Lone Rünitz: „Blüdnikow fordømmer – vi forklarer“, *Berlingske Tidende*, 13.09.2007.

⁴⁸ Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane: „Danskfødte ofre for Holocaust“, *Rambam*, 15/2006, s. 62-70; Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane: „Wir erfuhren, was es heißt, hungrig zu sein“, Andrea Löw, Doris L. Bergen & Anna Hájková (red.): *Alltag im Holocaust. Jüdisches Leben im Großdeutschen Reich 1941-1945*, Schriftenreihe der Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte, München, 2013, s. 199-215.

⁴⁹ Saul Friedländer: *The Years of Extermination 1939-1945*, New York 2007.

they warn us against the ease of vague generalizations. Sometimes they just repeat the known with an unmatched forcefulness. In words of Walter Laqueur: „There are certain situations which are so extreme that an extraordinary effort is needed to grasp their enormity, unless one happened to be present.⁵⁰

Walter Laqueur er en af 1900-tallets store historikere, der selv var flygtning fra Tyskland og endnu i skrivende stund er lyslevende og skrivende.

Sagen er, at de statslige danske dokumenter ikke var nok til at drage vidtrækkende konklusioner, heller ikke om tilstedeværelsen af antisemitisme eller ej. Lone Rünitz og Hans Kirchhoff afviste Vilhjalmssons påstand om eksistensen af antisemitisme som delvis årsag til udvisninger uden effektivt forsøg på at inddrage jødiske vidnesbyrd og se på sagen med nye øjne. At der kun optrådte spredte antisemitiske bemærkninger i de statslige dokumenter, kan ikke undre nogen, og spørgsmålet om, hvorvidt antisemitisme spillede en rolle for beslutningerne om udvisning og hård behandling af jøderne, forbliver uafklaret og vil muligvis forblive det. Men i Vilhjalmur Örn Vilhjalmssons bog og artikler er der jødiske vidneudsagn, der tyder på, at de opfattede behandlingen af dem som udtryk for antisemitisme.⁵¹

Et spørgsmål om anonymitet

En anden følge af, at de fleste bøger af danske historikere hovedsageligt hvilede på de danske myndigheders arkivalier, var den lidt livløse og ensidige stil. Man savner ganske Friedländers dynamiske skildring, som bygger på jødiske vidnesbyrd. Det hjalp heller ikke, at historikerne anonymiserede for derved at sikre sig mod at komme i konflikt med den danske arkivlovs rigide bestemmelser. I bøger af Hans Kirchhoff, Sofie Lene Bak, Lone Rünitz og senest Jacob Halvas Bjerre i hans netop udsendte *Udsigt til forfølgelse* (2015)⁵² forblev mange af de jødiske ofre anonyme, hvilket havde uheldige konsekvenser. Det blev vanske-

⁵⁰ Friedländer: *The Years of Extermination*, s. xi-xii.

⁵¹ Vilhjalmsson: *Medaljens bagside*, s. 27-29. Det har været argumenteret, at jødehadet lå som en kulturel kode i tiden og ikke behøvede at blive udtrykt direkte. Shulamit Volkov: „Antisemitism as a Cultural Code: Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany“, *Leo Baeck Yearbook*, 1978, s. 25-45.

⁵² Jacob Halvas Bjerre: *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945*, Odense 2015.

ligt for andre forskere og læsere at forbinde de jødiske ofres historier med anden litteratur, fordi der ikke var navne på. Desuden gik den danske praksis stik imod tendensen i resten af verden, hvor man gør alt for at sætte navne og ansigter på de jødiske ofre, fordi de netop skal huskes og ikke udslettes af nazisterne.

I en række tilfælde kunne de danske historikere uden problemer have sat navne på, fordi de jødiske ofre var nævnt i anden litteratur. Det var tilfældet i Hans Kirchhoffs og Lone Rünitz' bog *Udsendt til Tyskland*, hvor de refererer til en tragedie under flugten, hvor en tysk-dansk-jødisk mand knivdræbte sin hustru og to døtre.⁵³ I deres bog er familien anonym, men i en tidligere bog af Leif A. Henriques: *Mine damer og herrer!, Nej – Mine kære slægtninge* (1994) er alle familiemedlemmerne navngivet, så det kan vel ikke være at bryde arkivloven at referere til en allerede offentliggjort bog og angive navnene?⁵⁴

I Sofie Lene Baks bog *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-1945* (2010) er der stor inkonsekvens i anvendelsen af navne.⁵⁵ Nogle jøder er anonyme, andre er ikke, og det er umuligt for læserne at vide, hvilken linje der er valgt. Bak har endda valgt at lade personer på fotografier forblive anonyme eller blot nævnt ved fornavn. Jeg nævnte dette forhold i min anmeldelse i *Berlingske Tidende* og fik svar af lederen af Dansk Jødisk Museum, Janne Laursen, der forklarede, at det skyldtes, at museet havde stået for bogens udgivelse og derfor måtte kræve arkivloven overholdt til punkt og prikke, og at museet havde en forpligtelse til diskretion over for jøder, der havde afleveret skriftligt materiale og fotografier til museet.⁵⁶

Man kan spørge, hvorfor danske forskere har valgt ikke at følge resten af verdens forsøg på at navngive jødiske ofre. Det skyldtes måske en manglende forståelse for det jødiske ønske om at gengive ofrene deres identitet og dermed dokumentere deres eksistens. Man kan tilføje, at mange både fremmede og danske jøder er nævnt i internationale databaser og samlinger, som der kan henvises til, så man kan undgå anonymiteten, for derved bryder man jo ikke den danske arkivlov.

⁵³ Kirchhoff & Rünitz: *Udsendt til Tyskland*, s. 429.

⁵⁴ Leif A. Henriques: *Mine Damer og Herrer! Nej – Mine kære Slægtninge*, Herning 1994, s. 29.

⁵⁵ Sofie Lene Bak: *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*, København 2010.

⁵⁶ Bent Blüdnikow: „Danske jøder på flugt“, *Berlingske Tidende*, 13.10.2010; Bent Blüdnikow: „Danmark maskerer nazismen ofre“, *Berlingske Tidende*, 15.01.2011; Janne Laursen: „Blüdnikow har oversat navne i bogens noter“, *Berlingske Tidende*, 24.01.2011.

Nationalromantisk pletrensning af samarbejdspolitikken

Hans Kirchhoffs og Lone Rünitz' *Udsendt til Tyskland* ender med at konkludere, at det var samarbejdspolitikken, der reddede jøderne:

Det er vigtigt at fremhæve at en sådan tvangssituation ikke eksisterede i forbindelse med udleveringen af jøderne. Tværtimod blev samarbejdet her en mulighed for at slippe af med flygtningene, som man længe havde ønsket langt væk. Og med besættelsen kom så chancen. Dette ændrer ikke ved det grundforhold at samarbejdspolitikken for det store flertal af emigrantjøder og for de danske jøder blev det skjold, der afskærmede dem i den længste periode af krigen, og blev en vigtig forudsætning for den lykkelige redning til Sverige i oktober 1943.⁵⁷

Som et mantra skulle denne grundholdning blive gentaget i danske historikers bøger de kommende år og endda sprogligt forstærkes. Sofie Lene Bak konkluderede i sin *Ikke noget at tale om. Danske jøders krigsoplevelser 1943-1945*: „Det er et uafviseligt faktum, at den danske samarbejdspolitik reddede de danske jøder fra Holocaust“.⁵⁸ I sin senere bog *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen* (2006) fik den danske samarbejdspolitik hele æren for, at danske jøder var sluppet så billigt fra nazisternes ugeringer, og at jødiske hjem var blevet skånet under deres fravær:

Denne bog bekræfter endnu en gang Danmarks exceptionelle status under holocaust. Ikke alene lykkedes det at redde hovedparten af de danske jøder fra koncentrationslejre og gaskamre. Den danske stat udviste fra besættelsens begyndelse en stadig indsats for de danske jøder, og da aktionen var en realitet, en enestående omsorg for landets jødiske borgere. Redningen til Sverige blev i høj grad gjort mulig af særlige nationale forudsætninger. Den tyske besættelsesmagts vilje til at bevare de gode samarbejdsrelationer til danskerne, og modtagelseslandets Sveriges nærhed og villighed til at modtage flygtningene.⁵⁹

Denne fremhævelse af Danmark er imidlertid problematisk, for den hviler ikke på nogen grundig sammenligning med andre lande i Europa.

⁵⁷ Kirchhoff & Rünitz: *Udsendt til Tyskland*, s. 482-485.

⁵⁸ Bak: *Ikke noget at tale om*, s. 14.

⁵⁹ Sofie Lene Bak: *Da krigen var forbi. De danske jøders hjemkomst efter besættelsen*, s. 10, 19, 58, 180, 196-197, 213, 220-221.

I flere bøger af historikeren og chefredaktør for Politiken Bo Lidegaard er denne lovprisning af Danmark vokset til et niveau, der næsten kun kan kaldes nationalromatisk, fordi den er blevet til en moralsk ramme for hele fortællingen, hvor befolkningens humanisme og samarbejdspolitikken danner grundlag for en moralsk legitimering af den førte samarbejdspolitik:

Når antallet, der hjalp, blev så massivt, og de, der trak den anden vej, var så få, skyldtes det netop denne stærke forbindelse mellem det medmenneskelige instinkt og den nationale pligt. Derfor er redningens største helte de politiske ledere, der gennem et tiår, hvor det var blevet let og populært at tale om dem og os, havde haft modet til at gå op mod chauvinismen og holde fast i den medmenneskelighed, der ligger til grund for ethvert samfund (...) Det, der beskyttede de danske jøder og jødiske flygtninge i Danmark, var deres landsmænds konsekvente solidaritet.⁶⁰

Den danske konsensus om samarbejdspolitikken som jødernes redning kom også klart frem i Hans Kirchhoffs seneste bog *At handle med ondskenen. Samarbejdspolitikken under besættelsen* (2015). Her behandles jødernes forhold grundigt, og Kirchhoff kalder samarbejdspolitikkerne for „de sande helte, som det ses f.eks. i historien om hjælpen til jøderne i 1943“,⁶¹ og han giver entydigt samarbejdspolitikken æren for, at „de danske jøder kom igennem med minimale tab i det folkedrab, der ramte millioner af andre og udslykkede den jødiske kultur i store dele af Europa“.⁶²

Man kan undre sig over, at det er samme forfatter, der tidligere skældte ud over andres „moralistiske og overfladiske domme“, der nu uden blusel taler om helte, men det er ikke tilfældigt. I denne den seneste bog af Hans Kirchhoff er holdningen til dansk politik over for fremmede jøder og over for samarbejdet med nazisterne mere kritisk end i tidligere værker. Bogen er fuld af moralske vurderinger, der ofte ligger ganske på linje med de vurderinger, som Vilhjalmsen og undertegnede havde givet udtryk for 15-20 år tidligere. Man kan spekulere på, hvad der har flyttet Hans Kirchhoffs vurderinger. Muligvis er det en blanding af, at Vilhjalmsens og mine argumenter og den førnævnte internationale tendens til at lægge øget vægt på moralske vurderinger. Efter bogens litteraturliste at dømme mest det sidste, for vore bøger og artikler er ikke nævnt i bogen. Jeg anmeldte bogen i

⁶⁰ Bo Lidegaard: *Landsmænd*, København, 2013, s. 448.

⁶¹ Hans Kirchhoff: *At handle med ondskenen*, København 2015, s. 60.

⁶² Kirchhoff: *At handle med ondskenen*, s. 138, 196.

Berlingske Tidende positivt, fordi Hans Kirchhoff på en række punkter havde flyttet sig og ikke lagde skjul på moralsk kritiske vurderinger af samarbejdspolitikken, men jeg fastholdt også nogle principielle kritiske vurderinger.⁶³

Udeladelsen af vore værker er i øvrigt symptomatisk for gruppen af danske besættelsestidshistorikere, der tenderer til at ignorere litteratur, der falder uden for den nationale konsensus om samarbejdspolitikken. Heller ikke i de mere generelle værker om besættelsestiden som *Danmark Besat* (2005) af Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen og Jakob Sørensen blev der givet plads til synspunkter, der afveg fra den førnævnte nationalromantiske opfattelse af samarbejdspolitikken og jødespørgsmålet.⁶⁴ Der var med andre ord tale om en diskurs, hvor man bekræftede hinanden i en snæver kreds.

Når der en sjælden gang var en omtale om f.eks. undertegnede artikler og bøger, så var det for kritisk at forkaste dem. Således var der i Jacob Halvas Bjerres bog *Udsigt til forfølgelse. Det danske Udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945* nævnt to af mine avisartikler og desuden bogen *Som om de slet ikke eksisterede*.⁶⁵ Artiklerne og bogen blev kritisk omtalt af Jacob Halvas Bjerre, der baserede en stor del af sin skildring og konklusion på Hans Kirchhoffs bøger. Kirchhoff havde i øvrigt været konsulent på Jacob Halvas Bjerres bog. Jeg nævner ikke dette i surhed over at få kritik, for kritik er salt for forskningen og debatten, men fordi det viser, at pluralismen ikke er tilstrækkeligt til stede i kredsen af besættelsestidshistorikere.

Udenlandsk kritik af nationalromantikken

Den nationalromantiske opfattelse af sammenhængen mellem samarbejdspolitikken og jødernes redning har heller ikke fået lov til at stå uimodsagt fra internationalt hold. Allerede i 1986 havde den anerkendte polsk-dansk-jødiske historiker Tatiana Brustin-Berenstein i det israelske tidsskrift *Yad Vashem Studies* i artiklen „The Historiographic Treatment of the Abortive Attempt to Deport the Danish Jews“ været fremme med en kritik af den danske version, idet hun lagde vægt på tyskernes kynisme og ikke tillagde samarbejdspolitikken nogen særlig betydning.⁶⁶ Ifølge Brustin-Berenstein var det jødehaderen Werner

⁶³ Bent Blüdnikow: „Se på besættelsen med nye briller“, *Berlingske Tidende*, 5.06.2015.

⁶⁴ Claus Bundgård Christensen, Joachim Lund, Niels Wium Olesen & Jakob Sørensen: *Danmark besat*, København 2005 og genudgivelsen i 2015.

⁶⁵ Bjerre: *Udsigt til forfølgelse*, s. 148-149.

⁶⁶ Tatiana Brustin-Berenstein: „The Historiographic Treatment of the Abortive

Best, der ønskede en jødeaktion i Danmark og selv fremkaldte den, og det var SS-ledelsen bestående af Werner Best, Rudolf Mildner, Adolf Eichmann og Heinrich Himmler, der selv havde gjort Danmark jødefrit ved at fordrive dem til Sverige. Hun havde desuden et aldeles uromantisk syn på den tyske søfartskyndige Georg F. Duckwitz, som hun opfattede som en kynisk nazist, der plejede sine egne og Werner Bests interesser i de spændte dage op til aktionen i oktober 1943. Hun så ham ikke som den humanist, som han blev beskrevet som af danske historikere.

Hans Kirchhoff svarede Tatiana Brustin-Berenstein i *Yad Vashem Studies* og i tidsskriftet *Rambam*, hvor han afsluttende skrev: „Duckwitz havde både mod og moralsk gehalt til at handle. Derfor hører han med rette til de retfærdige i Holocausts europæiske mørke“. ⁶⁷ I debatten mellem Brustin-Berenstein og Kirchhoff havde Kirchhoff den fordel at kende det danske kildemateriale bedre, og desuden vovede Brustin-Berenstein sig nok lidt langt ud i spekulative konstruktioner. Men hendes uromantiske budskab var interessant og et brud på den danske historikertradition.

Tatiana Brustin-Berensteins uromantiske syn på jødernes redning blev i 1995 fulgt op af den jødiske historiker Gunnar S. Paulsson i artiklen „The Bridge over the Oeresund: The Historiography on the Expulsion of the Jews from Denmark 1943“. ⁶⁸ Gunnar S. Paulsson var søn af en holocaustoverlevende kvinde, der havde bosat sig i Sverige. Han var en betydningsfuld holocaustforsker, hvis bog *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940-1945* er en klassiker. ⁶⁹ Han afskrev den danske udlægning, hvor samarbejdspolitikken blev rost for at have reddet jøderne, som „romantisk“ og lagde vægten på tyskernes egne motiver:

It is true that the Danish government and the great majority of the Danish people staunchly and repeatedly expressed solidarity with their Jewish compatriots and refused to yield to German pressure to take action against them. But, as we have seen,

Attempt to Deport the Danish Jews“, *Yad Vashem Studies*, 17/1986, s. 181-218. Artiklen er også trykt på dansk: „Betragtninger over forløbet af den mislykkede jødedeportation under den tyske besættelse af Danmark“, *Rambam*, 2/1993, s. 101-111.

⁶⁷ Hans Kirchhoff: „Hvorfor udløste dr. Best aktionen imod de danske jøder – og hvorfor saboterede han den?“, *Rambam*, 1994, s. 59-76.

⁶⁸ Gunnar S. Paulsson: „The Bridge over the Oeresund: The Historiography on the Expulsion of the Jews from Denmark 1943“, *Journal of Contemporary History*, 1995, 30/1995, s. 431-464.

⁶⁹ Gunnar S. Paulsson: *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940-1945*, New York 2003.

the nazis had no reason but their own self-interest to pay any attention to such sentiments, and could otherwise certainly have clamped down in Denmark as they did in Holland and elsewhere – and, indeed, as they did in Denmark in 1944. I have no wish to criticize the Danes: it was certainly praiseworthy that they cared about their Jewish fellow-citizens, treated them with full equality, protected their rights for three years of German occupation, and viewed the attack on them, when it came, as an attack on the whole Danish nation. But this praiseworthy solidarity made little difference in practice. Of course the 'rescue' operation would not have succeeded if a sufficient number of Danes had not played their part in it; but it is unlikely that the number of people directly involved was greater than 10,000, for the most part relatives or personal friends of the Jews and a few hundred members of the Danish underground. Such levels of support could be found everywhere in occupied Europe – even in anti-semitic Warsaw where, according to Emanuel Ringelblum, 40-50.0000 persons were involved in helping Jews, under far more arduous conditions than in Denmark. It would have been truly scandalous, therefore, if 10,000 Danes could not have been found to lend a hand. In truth, there were undoubtedly many more than 10,000 people in Denmark who would have helped if needed; but in the event, such higher levels of support were superfluous. The removal of the Jews from Denmark was carried out so successfully not primarily because of the positive qualities of the Danes as a nation, but because it accorded with the objective of a cynical and devious nazi plan.⁷⁰

Gunnar S. Paulsson skrællede de romantiske sider af historien af og sammenlignede med forhold andre steder i Europa, hvad danske historikere stort set havde undladt. I spørgsmålet om den danske regering og embedsværket tillagde han ikke samarbejdspolitikken nogen betydning, men så redningen som et spørgsmål om held og tilfældighed:

The principle of anti-Jewish discrimination was accepted by the Danish Prime Minister, Erik Scavenius, when he told his government on 7 November 1942 that he opposed the promotion of Jews or public appearances by them; under more severe pressure, he would presumably have agreed to more severe

⁷⁰ Paulsson: „The Bridge over Oeresund“, s. 458-459.

measures. After 29 August, the king instructed the Danish civil service to obey German orders, just as the Dutch queen had when she fled the country in 1940; and the Danish bureaucrats, in a panic, suggested to Jewish leaders that they accept voluntary internment. The principle of internment, on German orders and in violation of Danish law, had already been accepted by the Danish government when it agreed to intern communist politicians in 1941; and a proposal to intern the Jews was discussed by the Danish ministerial directors during the final days before the October Action. Thus in all probability, only an accident of history prevented the Danish camp of Horslerød from becoming another Westerbork.⁷¹

Med den sidste sammenligning hentydede Gunnar S. Paulsson til, at hollænderne oprettede transit-lejren Westerbork, hvorfra jøder blev deporteret østpå til døden. Gunnar S. Paulssons nøgterne, uromantiske beskrivelse af jøderne i Danmark under krigen, som han også fik lejlighed til at formulere i et interview, jeg lavede med ham i *Berlingske Tidende*, havde mange pointer, men fik aldrig gennemslagskraft i dansk historieskrivning.⁷² Han fik dog svar af Hans Kirchhoff i næste nummer af *Journal of Contemporary History* i artiklen „Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar Paulsson“.⁷³ I artiklen afviser Kirchhoff Paulssons argumenter:

It is Paulssons opinion that the Endlösung in Denmark was a total success for Germany, which is contrary to current opinion. In reality the handling of the flight of the Jews was arranged at the highest level in Berlin, namely by Himmler himself. For it was quickly acknowledged after Hitlers orders had been given that a deportation would be a fiasco. Therefore, the camarilla provoked an expulsion of the Jews to Sweden instead. After which Denmark could be declared judenrein. Paulsson is not the only one to believe in this conspiracy theory. He has taken it over from Tatiana Berenstein. The theory is founded on the basic

⁷¹ Paulsson: „The Bridge over Oeresund“, s. 459-460.

⁷² Bent Blüdnikow: „Danmarks besættelse set med fremmede øjne. Interview med Gunnar S. Paulsson og Kim Salomon“, *Berlingske Tidende*, 30.04.2005.

⁷³ Hans Kirchhoff: „Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar Paulsson“, *Journal of Contemporary History*, 30/1995, s. 465-479. Kirchhoff har desuden uddybet sine synspunkter i: „Hvorfor udløste dr. Best aktionen mod de danske jøder – og hvorfor saboterede han den?“, *Rambam* 3/1994, s. 59-76.

assumption that the SS-state was a monolith and that, therefore, a priori, there was no possibility of the lower authorities being able to pursue their own policy. However, numerous monographs have shown that this is far too schematic a view. I have criticized and opposed Berenstein in the *Yad Vashem Studies* for 1995 where more detailed documentation can be found. The whole conspiracy theory is based on speculation. We have no idea what Himmler talked about with Eichmann.⁷⁴

Om Paulssons sammenligninger mellem Danmark og bl.a Polen og Holland skrev Hans Kirchhoff afslutningsvis:

It is nonsense, of course, to talk about the Danes having higher morals than the Dutch (although I find it difficult to accept Paulsson's coarse comparison). But the spontaneity with which the Danes acted against the crime, out of democratic and humanistic interests, turns the rescue operation – irrespective of its happy ending – into a symbol of hope and light in the darkness of the Holocaust.⁷⁵

Der kan siges meget godt om Hans Kirchhoffs indgående kendskab til besættelsestiden og jødernes forhold, som han viste både i artiklen i *Journal of Contemporary History* og i andre artikler, men det var ikke rimeligt at betegne Paulssons opfattelse som en konspirationsteori. Derved lagde Kirchhoff den fra starten intellektuelt død, men Paulsson var ikke mere spekulativ og konspiratorisk end Kirchhoff selv, for aktørernes motiver er stadig et mysterium, og forståelsen af dem baserer sig også i Kirchhoffs tilfælde på gæt. Hvad senere års forskning imidlertid har vist, er, at Heinrich Himmler spillede en afgørende rolle i Nazityskland og ikke mindst fra midten af 1943 brugte jøderne systematisk i sine planer. Vi skal komme ind på dette senere, men de senere års forskning synes mere at støtte Paulssons „konspiration“ end det modsatte. Endelig skal det bemærkes, at Hans Kirchhoffs højstemte afslutningsord om de demokratiske og humanistiske årsager til redningen i oktober 1943, der gøres til et lys i mørket, er forståelige, men vel i bund og grund meget moralistiske.

Man kunne have ønsket sig, at Brustin-Berensteins og Paulssons uromantiske holdninger var blevet en del af dansk historiografi, men

⁷⁴ Kirchhoff: „Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust?“, s. 465-479.

⁷⁵ Kirchhoff: „Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust?“, s. 478-479.

det blev ikke tilfældet. Med Hans Kirchhoffs svar til Tatinana Brustin-Berenstein og Gunnar S. Paulsson blev disse artikler ikke en del af danske historiebøgers grundlag. I Sofie Lene Baks bog *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning* (2001) blev de to jødiske historikere kaldt forvildede og andre nedsættende udtryk, og Bak støttede Kirchhoffs udlægning på alle væsentlige punkter.⁷⁶ Baks bog var et resultat af en specialeafhandling, som Hans Kirchhoff selv havde været vejleder på, og han står desuden anført som „faglig vejleder“ for Baks bog. Traditionen med automatisk at fæstne lid til Hans Kirchhoffs holdninger og lige så automatisk at afvise Tatiana Brustin-Berensteins og Gunnar S. Paulssons viste sig også i Det Kongelige Biblioteks forskningsleder John T. Lauridsens imponerende grundige og meget personlige forskningsoversigt, der står som indledning til hans udgave af Werner Bests korrespondance med det tyske udenrigsministerium under den tyske besættelse af Danmark. Brustin-Berensteins argumenter blev afvist med henvisning til Hans Kirchhoffs „grundige svar“. Og Paulsson blev sammen med Brustin-Berenstein også afvist af John T. Lauridsen efter at have refereret Hans Kirchhoff med ordene: „idet det blev åbenlyst, at de ikke bygger på et grundigere kendskab til emnet endside havde et samtidigt materialegrundlag“.⁷⁷

Selv om Paulssons synspunkter ikke nød anerkendelse i Danmark, så blev hans artikel genoptrykt i en antologi redigeret af den anerkendte britisk-jødiske historiker David Cesarani.⁷⁸

Også Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson blev stort set afskrevet af John T. Lauridsen, selv om han dog anerkendte, at Vilhjalmsson havde været nede i materialegrundlaget. Her var det den sædvanlige afstandtagen til det moralistiske engagement, der var årsagen: „Vilhjalmsson har i 2005 skrevet en bog om delvis samme emne som Kirchhoff og Rünitz, og den er båret af en sådan indignation, at budskabet skæres ud i pap på en måde, der virker modsat hensigten“.⁷⁹ Lauridsen lagde altså afstand til Vilhjalmssons indignation, men ikke til Kirchhoffs hyldest af Duckwitz.

I Bo Lidegaards bog om redningen af de danske jøder *Landsmænd* (2013) optræder hverken Tatiana Brustin-Berenstein eller Gunnar S.

⁷⁶ Sofie Lene Bak: *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*, København 2001, s. 35-50.

⁷⁷ Werner Bests korrespondance med *Auswärtiges Amt* og andre tyske akter vedrørende besættelsen af Danmark 1942-1945, udg. John T. Lauridsen, bind 1-10, København 2012, bd. 1, s. 110-115.

⁷⁸ David Cesarani (red.): *The Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies*, London 2004.

⁷⁹ Werner Bests korrespondance, bd. 1, s. 115.

Paulssons artikler. Lidegaards bog er det tydeligste eksempel, vi har på nationalromantisk historieskrivning fra de seneste år. Her gentages alle myter om det forenede danske folk, der stod last og brast og forsvarede humanismens principper, der fik tyskerne til at vige, og om samarbejdspolitikken, der reddede jøderne. Lad os tage et teksteksempel:

De ansvarlige veg tilbage, da de blev stillet over for et klart valg mellem ugerningens konsekvente gennemførelse eller samarbejdets videreførelse. De mange protester fra høj og lav, fra kirke og erhverv, fra politikere og departementschefer var blot bekræftelsen på det, Best og hans folk længe havde vidst og fortalt Berlin: Der var i den danske befolkning skabt en dybt fæstnet modvilje over for tanken om at indføre særlige love eller tiltag over for jøder, som alment blev betragtet som alle andre borgere. Det var gennem ti års bevidst politisk afvisning af ethvert forsøg på at sætte skel mellem det danske på den ene side og minoriteten på den anden lykkedes at sætte lighedstegn mellem nationen og de værdier, dens demokratiske samfundsorden hvilede på. Humanismen var blevet en fælles frontlinje, som meget få danskere ville vige fra [...] Når antallet, der hjalp, blev så massivt, og de, der trak den anden vej, var så få, skyldtes det netop denne stærke forbindelse mellem det medmenneskelige instinkt og den nationale pligt. Derfor er redningens største helte de politiske ledere, der gennem et tiår, hvor det var blevet populært at tale om dem og os, havde haft modet til at gå op mod chauvinismen og holde fast i den medmenneskelighed, der ligger til grund for ethvert samfund.⁸⁰

Det må dog tilføjes, at denne nationalromantik fik en generelt kritisk modtagelse af danske anmeldere. Den var alligevel for tyk.⁸¹

I sin artikel gjorde Gunnar S. Paulsson opmærksom på, at de ledende nazister i Danmark var en samling brutale og skarpsindige folk, der havde stået helhjertet bag den nazistiske jødepolitik. Men i Danmark forvandlede de sig til civiliserede folk, som fik gode samarbejdsrelationer med danske samarbejdspolitikere og embedsmænd. Paulsson beskrev denne metamorfose og tilskrev den, at de drevne tyskere øn-

⁸⁰ Lidegaard: *Landsmænd*, s. 442 og 448.

⁸¹ Se f.eks. Joachim Lund: „Illusionen om det store danske „vi“, *Information*, 6.09.2013, Mogens Rüdiger: „Den skrækkeligste rejse“, *Berlingske Tidende*, 9.09.2013 og Jes Fabricius Møller: „Fra redning til flugt“, *Kristeligt Dagblad*, 9.09.2013, hvor konklusionen er, at bogen „udtrykker en alt for idealiseret betragning af den danske politiske kultur i 1943“.

skede et roligt Danmark for ikke at ofre ressourcer her. Det kan man ikke afvise, men jeg vil tilføje en anden årsag til deres forvandling. I efteråret 1943 blev det efterhånden klart for nazisterne, at krigen ikke umiddelbart så ud til at kunne vindes, og man måske endda stod over for et nederlag. Werner Best og de andre ledende nazister var i en gunstig situation, idet de håbede at kunne sikre sig mod dødsdomme, hvis de spillede deres kort godt. Hvis de kunne undlade at lade de danske jøder gå samme skæbne i møde som de andre europæiske jøder og måske endda kunne henvise til, at de havde ansvar for, at de fleste var blevet reddet, så havde de dog et argument for benådning. Det var en vanskelig politiske balancegang, for den skulle afpasses med Berlins politiske linje og den lokale danske situation, så de ikke risikerede at komme på konfrontationskurs med Berlin. Generelt lykkedes deres strategi, idet langt de fleste ledende tyske nazister slap nådigt fra retsopgøret efter krigen, og netop Werner Best anførte sin andel i den lykkelige redning af jøderne i sit forsvar. Denne nærliggende årsag til ledende nazisters ageren er ikke anført i danske historiske fagbøger, selv om det ligger lige for, og allerede modstandsmanden Erik Seidenfaden under sin svenske landflygtighed havde angivet det som årsag til nazisternes passivitet i jagten på jøderne:

Tiden var blevet en anden. De letkøbte sejre og krigsmaskinens uovervindelige effektivitet tilhørte fortiden [...] Hitlers statholdere og arbejdsmænd begyndte at forstå, hvor det bar hen. Nogle forstod, at de ville komme til at høste, som de havde sået, og at der ingen redning var for dem – de kunne lige så godt spille spillet til ende. Det var dem, som i 11. time satte jødeforfølgelserne i gang i Danmark. Men der var andre, som troede på en i det mindste personlig redning gennem nederlaget og sammenbruddet, og som søgte de trygge havne. Det var dem, som i Danmark så gennem fingrene med de jødiske danskeres flugt. Få år tidligere ville de samme mænd have gjort alt for at hindre den.⁸²

Under alle omstændigheder kan man ikke reduktionistisk konkludere, at samarbejdspolitikken reddede jøderne uden at tage højde for andre argumenter. Man kunne efter denne gennemgang tro, at jeg er stærkt kritisk over for danske bøger, men sådan er det ikke. Samlet set har vi de seneste 15 år fået alle de bøger og artikler, som manglede katastrofalt i tiden før om fremmede jøder, og selv om jeg i mine anmeldelser i *Bertingske Tidende* har haft principiel kritik, så har jeg anmeldt de fleste positivt. Det er betegnende, at de ikke blev skrevet, før

⁸² Lidegaard: *Landsmænd*, s. 434.

Vilhjalmsson og jeg pressede på, og jeg mener, at de danske historikere stadig lider under, hvad Gunnar S. Paulsson kaldte en „romantisk“ tilgang, som i høj grad har at gøre med, at danske historikere ser hændelser ud fra et snævert dansk perspektiv, som jeg vil eksemplificere i det følgende. Endelig er der en beklagelig tendens til bekræftelse af disse romantiske grundholdninger i en snæver kreds af danske besættelsestidshistorikere, hvor anderledes synspunkter sies fra. Men det skal tilføjes, at der er forskel på de enkelte historikere, og man fornemmer en større lydhørhed over for internationale aspekter blandt yngre forskere. Men nu til den anden del af problemstillingen, nemlig spillet om jøder, både danske og fremmede, uden for landets grænser.

Jøder uden for landets grænser

Hovedparten af danske besættelsestidshistorikere konkluderer, at samarbejdspolitikken reddede både fremmede og danske jøder bl.a. fra videre transport fra Theresienstadt til Auschwitz, sikrede at hovedparten af de danske jøder slap til Sverige i 1943 og endelig reddede andre danskere samt jøder hjem med De Hvide Busser.

Der er imidlertid et forhold, som bør tages med, når man vurderer samarbejdspolitikens konsekvenser over for jøderne, for den danske samarbejdspolitik havde ulykkelige konsekvenser for jøder uden for Danmarks grænser. Man kan anføre, at tyske tropper, der ikke var nødvendige i det fredelige Danmark, kunne sættes ind i jagten på jøder andre steder, hvad de også blev, og at den omfattende eksport til Tyskland fra Danmark forlængede krigen, så flere jøder døde i den sidste fase. Endelig kan man hævde, at hensynet til den tyske besættelsesmagt gjorde det vanskeligt for danske diplomater i udlandet at hjælpe jøder i nød, fordi de risikerede at sætte det gode forhold over styr.

Der er danske historikere, der har skrevet om dansk eksport til Tyskland som f.eks. Joachim Lund i bogen *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43* (2005), men der er ikke gjort forsøg på at vurdere, hvilken betydning denne omfattende eksport havde for tysk moral og krigsførelse, hvilket dog også er vanskeligt.⁸³ Alligevel må man spørge, om ikke den danske samarbejdspolitik havde liv på samvittigheden, fordi den styrkede tysk kampvilje. Når danske historikere tæller redningen af jøder i Danmark på samarbejdspolitikens kreditside, så må man nødvendigvis også medtage den anden og mørkere del af historien.

⁸³ Joachim Lund: *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, København 2005.

Selvfølgelig var danske historikere ikke ene om at gå på listesko i betændte spørgsmål om behandlingen af fremmede jøder. I mange år havde franske historikere undladt for alvor at behandle den franske Vichy-regerings samarbejde med nazisterne om antijødiske love og senere deportation af jøder og tillige myndigheders samarbejde udenfor Vichy-området med nazisterne om deportation af jøder. Da det endelig skete, var det de amerikanske historikere Michael R. Marrus og Robert O. Paxton, der åbnede ballet med bogen *Vichy France and the Jews* (1981).⁸⁴ I flere tilfælde ramte fransk og bl.a. belgisk samarbejde med nazisterne også jøder fra Danmark, der aldrig havde fået dansk statsborgerskab og i 1940'erne opholdt sig uden for Danmarks grænser. I store europæiske lande har fremmede historikere bidraget med kritiske indlæg, hvor de har set med nye briller på nationale problemstillinger, men Danmarks lidenhed og de sproglige barrierer har vanskeliggjort dette. Historikeren og tv-værten Adam Holm og jeg har foreslået, at udenlandske historikere skulle se på dansk politik i disse år i bredere europæisk sammenhæng, men det er ikke blevet til meget.⁸⁵

Steen Andersen er i sin bog *De gjorde Danmark større* (2005) den historiker, der er kommet nærmest på at se en sammenhæng mellem samarbejdspolitikken og holocaust.⁸⁶ I bogen beskriver han, hvordan firmaerne Kampsax og Højgaard & Schultz byggede Sava-broen i sommeren 1941 i det daværende Jugoslavien, netop som udryddelsen af jøder begyndte, og Wehrmacht henrettede jøder som straf for partisanaktioner. I november 1941 havde disse tyske henrettelser næsten udryddet den jødiske befolkning i området. Fra december 1941 til marts 1942 begyndte tyskerne at myrde jøder og sigøjnere i Semlin-området, hvor broen lå. Hver dag – undtagen søndag – kørte en specialbygget bil som rullende gaskammer over Sava-broen gennem Beograd til massegrave i Avala. Sammenlagt omkom 60.000 jøder og 27.000 sigøjnere i Jugoslavien under krigen. I en central passage skriver Steen Andersen om et dansk datterselskabs arbejde for nazisterne i Polen: „Hermed kom en danskejet virksomhed til at udgøre et led i vejen mod Holocaust“.⁸⁷ Adam Holm og jeg konkluderede i vort essay i *Weekendavisen*:

⁸⁴ Michael R. Marrus & Robert O. Paxton: *Vichy France and the Jews*, New York, 1981.

⁸⁵ Bent Blüdnikow & Adam Holm: „Et liv i provinsen“, *Weekendavisen*, 7.09.2007. Bent Blüdnikow: „Opgør med danske hjemstavnhistorikere“, *Politiken*, 12.09.2013.

⁸⁶ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større. De multinationale danske entreprenørfirmaer i krise og krig 1919-1947*, København 2005.

⁸⁷ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større*, 2005, s. 293-299, 304-307 og 444.

Det danske byggeri af Sava-broen var langt vigtigere for Europas historie end de bunkers, som det lykkedes danskerne at bygge for nazisterne. Alligevel lykkedes det gennem årtier danske historikere ikke at fortælle om Sava-broen og konsekvenserne af den danske samarbejds politik; for det danske samarbejde med nazisterne ude i Europa var i sidste ende en konsekvens af samarbejds politikken.⁸⁸

Det var nok for hårdt trukket op, og jeg vil moderere ordene nu ved at sige, at der ligger en oplagt forskningsopgave i at se nøjere på, hvilken virkning samarbejdet og eksporten havde ude i Europa.

Det må også med, at dér, hvor danske historikere er kommet længst med at komme ud over den nationale ramme og få forbundet dansk historie med holocaust, er i spørgsmålet om danske medlemmer af nazistiske kampgrupper på Østfronten og deres deltagelse som vagtpersonale i kz-lejre. I mange år efter krigen var der næsten ingen seriøse skribenter, der beskæftigede sig med dette emne, der omfattede ca. 6.000 danskere i SS-tjeneste. Det første velresearchede værk om emnet kom i 1998 med bogen *Under hagekors og Dannebrog* af Niels Bo Poulsen, Claus Bundgård Christensen og Peter Scharff Smith.⁸⁹ Historikeren Dennis Larsen kunne med sin bog *Fortrængt grusomhed* (2010) dokumentere, at danske vagter havde været med til ubeskrivelige grusomheder i kz-lejren Neuengamme.⁹⁰ Dennis Larsen samarbejdede siden med historikeren Therkel Stræde om bogen *En skole i vold 1941-1944. Frikorps Danmark og det tyske besættelsesheredømme i Hviderusland* (2014), hvor de dokumenterede, at et betydeligt antal danske SS-soldater havde været vagter i kz-lejren Bobruisk i Hviderusland, hvor rædsler begået mod jøder og russiske krigsfanger udspillede sig.⁹¹ Jeg roste disse bøger i *Berlingske Tidende* og skrev om den sidste, at „Der er tale om en af de seneste årtiers vigtigste bøger om Danmark og Anden Verdenskrig, som bringer danskere i direkte berøring med folkemordet på jøderne og andre grusomheder“.⁹² Det seneste eksempel på lig-

⁸⁸ Bent Blüdnikow & Adam Holm: „Et liv i provinsen“, *Weekendavisen*, 7.09.2007.

⁸⁹ Niels Bo Poulsen, Claus Bundgård Christensen & Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS*, København 1998.

⁹⁰ Dennis Larsen: *Fortrængt grusomhed. Danske SS-vagter 1941-45*, København 2010.

⁹¹ Therkel Stræde & Dennis Larsen: *En skole i vold 1941-1944. Frikorps Danmark og det tyske besættelsesheredømme i Hviderusland*, København 2014.

⁹² Bent Blüdnikow: „Fortrængt dansk grusomhed“, *Berlingske Tidende*, 14.10.2014.

nende dansk historieforskning på højt internationalt niveau, der bryder det snævre danske perspektiv, er bogen *Waffen-SS – Europas nazistiske soldater*.⁹³ Den er skrevet af de samme tre historikere, der i 1998 udgav *Under hagekors og Dannebrog*. Bogen var en generel beskrivelse af Waffen-SS og nu med ny dokumentation for de uhyrligheder, som også danskere havde begået mod jøder østpå. I min anmeldelse i *Berlingske Tidende* roste jeg bogen for netop at integrere den danske historie i den større historie om Waffen-SS's ugerninger.⁹⁴ Senest har historikerne Olaf Erichsen, Marius Hansen og Therkel Stræde i artiklen „I røgen fra krematorierne“ dokumenteret, at op imod 150 danskere i perioden 1943-1945 arbejdede på IG Farbens kemiske fabrik Bunawerke i Auschwitz. De vidste efter al sandsynlighed, hvordan jødiske slavearbejdere blev behandlet.⁹⁵

Der var diplomater på europæiske ambassader, der hjalp flygtende jøder med stemples i identitetspapirer og på andre måder, ofte i klar modstrid med ordrer fra deres egne ministerier. Indsatsen fra danske diplomater var begrænset, men den eksisterede dog. Jeg har i min bog *Som om de slet ikke eksisterede* hævdet, at hjælpen fra de danske diplomater til fremmede jøder var mangelfuld, og at årsagen var hensynet til samarbejdspolitikken. Jeg anførte en sag fra 1942. I det nazistiske tidskrift *Kamptegnet* stod i april 1942 en artikel, hvor bladet kritiserede, at en tysk jødisk familie var blevet hjulpet af en dansk diplomat på gesandtskabet i Berlin. Diplomaten havde forespurgt det tyske udenrigsministerium, om familien kunne undgå deportation. Sagen fik Udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, til at skrive til den danske gesandt i Berlin, O.C. Mohr, og spørge til sagen. Svenningsen tilføjede, at der ham bekendt ikke var fremmede jøder, som man i udenrigsministeriet havde bedt de danske diplomater om at hjælpe. Mohr svarede, at sagen også undrede ham, for han havde allerede i marts 1942 foreslået Udenrigsministeriet, at man helt undlod at rette henvendelser til det tyske udenrigsministerium i sager om tyske jøder. Han ønskede ikke, skrev han, at fremprovokere vrede tyske svar. Mohr skrev videre, at gesandtskabet ikke havde hjulpet tyske jøder, så artiklen i *Kamptegnet* var usand, og han endte brevet med at skrive: „Jeg tror, at vi i disse sager om tyske jøder må udvise megen tilbageholdenhed og

⁹³ Niels Bo Poulsen, Claus Bundgård Christensen & Peter Scharff Smith: *Waffen-SS – Europas nazistiske soldater*, København 2015.

⁹⁴ Bent Blüdnikow: „Nazisternes brutale mordmaskine“, *Berlingske Tidende*, 6.11.2015.

⁹⁵ Olaf Erichsen, Marius Hansen & Therkel Stræde: „I røgen fra krematorierne. Danske tysklandsarbejdere i Auschwitz 1943-45.“, *Arbejderhistorie*, nr. 2 2015, s. 5-41.

henstiller derfor, at ministeriet på forhånd afviser anmodninger om bistand til herværende tyske jøder, hvor svært dette end måtte falde af hensyn til de pågældendes pårørende i Danmark, hvis bekymringer jo er forståelige“. Dette brev dækker ikke nødvendigvis hele sandheden, for der foregik en vis privat hjælp fra gesandtskabets side, men på den anden side var hensynet til samarbejdspolitikken med til at forstærke Udenrigsministeriets ønske om ikke at provokere hverken danske nazister på *Kamptegnet* eller tyskerne generelt med den slags sager.⁹⁶

I sin bog *Udsigt til forfølgelse. Det danske udenrigsministerium og de europæiske jødeforfølgelser 1938-1945* kommer historikeren Jacob Halvas Bjerre ind på denne sag. Han skriver, at tyskerne i denne periode begyndte på en skærpet politik, som udmøntede sig i en propagandastrøm, der understregede, at Tyskland var i krig med jøderne. Halvas Bjerre skriver videre, at propagandaen og deportationerne markerede et politikskift over for jøderne, som det danske udenrigsministerium var opmærksom på. Samtidig med dette lukkede det tyske udenrigsministerium for muligheden for at hjælpe tyske jøder: „Personalet i Tyskland måtte også konstatere, at deres private hjælp var kendt af danske antisemitter, der muligvis havde denne information fra AA (det tyske udenrigsministerium). Det satte dem i en udsat position, hvor der eksisterede en vis risiko for represalier fra tysk side“. Halvas Bjerre kom så ind på min omtale af sagen og skriver:

Journalist og historiker Bent Blüdnikow har ved flere lejligheder citeret Mohrs afvisning af hjælp til tyske jøder, men han tager på ingen måde højde for den kontekst, Mohrs afvisning forekommer i. Som vist falder Mohrs kommentarer på baggrund af en tydelig tysk afvisning, men samtidig presses gesandten ved, at AA (det tyske udenrigsministerium) med stor sandsynlighed har lækket viden om de udsendtes forbøn.⁹⁷

Jacob Halvas Bjerre har ret i, at frygten for vrede tyske reaktioner var med til at afskrække de danske diplomater fra at hjælpe tyske jøder, og at han har fat i en større sammenhæng, end jeg havde i min bog *Som om de slet ikke eksisterede*. Men det svækker vel kun i ringe grad min oprindelige pointe, nemlig at samarbejdspolitikken var så vigtig, at man fra Udenrigsministeriets side sikrede sig, at tyske jøder ikke blev hjulpet. Desuden er Halvas Bjerres kronologi ikke i orden, for Mohr skri-

⁹⁶ Blüdnikow: *Som om de slet ikke eksisterede*, s. 242-243.

⁹⁷ Bjerre: *Udsigt til forfølgelse*, s. 148-149.

ver jo, at man ophørte med den slags henvendelser i marts 1942, altså før *Kamptegnet* i april 1942 var ude med sin artikel.

Dette afsnits pointe er, at man godt kan argumentere for, at samarbejdspolitikken var med til at redde danske jøder, men at man under alle omstændigheder også må medtage medaljens bagside, nemlig at samarbejdspolitikken havde negative konsekvenser for fremmede jøder uden for landets grænser. Men mens de reddede danske og fremmede jøder i Danmark kunne bevidne denne indsats, så var der ingen af de myrdede jøder i kz-lejre og på østfronten, der kunne give deres besyv med. På denne måde fik historien en slagside.

Den romantiske fremstilling af Duckwitz

I dansk historieskrivning er den tyske søfartskyndige Georg F. Duckwitz blevet fremstillet som noget af en helt. Det var jo Duckwitz, der efter aftale med Werner Best gik til sine danske socialdemokratiske kontakter og advarede om en kommende jødeaktion. Duckwitz rejste til Berlin for at afværge en jødeaktion, og desuden tog han til Sverige for at påvirke sine svenske kontakter for at gøre det muligt for danske jøder at flygte til Sverige. Duckwitz blev efter krigen tysk ambassadør i Danmark og senere direktør for det tyske udenrigsministerium. Ikke mindst historikeren Hans Kirchhoff har i flere skrifter og senest i bogen *Den gode tysker* (2014) beskæftiget sig med Duckwitz og skildret ham som en humanist og socialdemokrat, der gjorde op med nazismen. Kirchhoff gav da også sin bog den sigende undertitel *De danske jøders redningsmand*.⁹⁸

Den positive skildring af Duckwitz mødte kritik af Tatiana Brustin-Berenstein og Gunnar S. Paulsson i de artikler, som jeg tidligere har refereret. Både Brustin-Berenstein og Paulsson betegnede skildringen af Duckwitz som romantiseret og forstod ham som nazist, der så en mulighed for at redde sig selv og sin chef Best. Denne kritik af Duckwitz var også et hovedmotiv hos Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson i artiklen „Ich weiß, was ich zu tun habe.“ En kildekritisk belysning af Georg Ferdinand Duckwitz' rolle i redningen af jøderne i 1943“ (2010).⁹⁹ Også den tyske historiker Ulrich Herbert udtrykker i sin Werner Best-biografi fra 1996 et mere nøgternt syn på Duckwitz end Kirchhoff. Ulrich Herbert ser heller ikke Duckwitz som den centrale person, sådan

⁹⁸ Hans Kirchhoff: *Den gode tysker. De danske jøders redningsmand*, København 2013.

⁹⁹ Vilhjalmur Örn Vilhjalmsson: „Ich weiß, was ich zu tun habe.“ En kildekritisk belysning af Georg Ferdinand Duckwitz' rolle i redningen af jøderne i 1943“, *Rambam*, 15/2010, s. 72-79.

som Kirchhoff gør, og mener, at han hverken var godt informeret, havde særlige forbindelser til Best eller havde overblik over den politiske situation.¹⁰⁰

Kritikken af den romantiske fremstilling af Duckwitz blev afvist i Kirchhoffs bog *Den gode tysker*, og Kirchhoff skriver om Vilhjalmssons kritik i artiklen i *Rambam*:

Der leveres spark til højre og venstre, uden at Vilhjalmsson når frem til en samlet og overbevisende konklusion. Dertil er kildebehandlingen for lemfældig og argumentationen for løs. Der er – for at bruge Sofie Baks mere generelle kritik – tale om en hovedløs revisionisme for afmytologiseringens egen skyld.¹⁰¹

Hvem der leverer spark til højre og venstre, synes at falde tilbage på Kirchhoff selv, og at bruge Baks meget hårde retorik, når Kirchhoff selv har været vejleder for hende, må siges at være på grænsen af det etisk forsvarlige. Læser man debatten mellem Vilhjalmsson og Kirchhoff, så er det dog svært at gennemskue, hvem der har ret. Deres argumenter baserer sig på nære kildestudier, som det er svært for andre at vurdere, men at Vilhjalmssons artikel skulle være udtryk for „hovedløs revisionisme“ er ganske grundløst. Kirchhoff havde dog en række gode argumenter i debatten. Således skrev Vilhjalmsson i en kronik i *Berlingske Tidende*, at Duckwitz havde søgt om at blive SS-officer og muligvis var blevet det. Kilden var nye arkivalier fra DDR og en indførsel i Werner Bests kalender, hvor der ud for Duckwitz' navn stod „SS-Hauptsturmführer“.¹⁰² Kirchhoff svarede igen i *Berlingske Tidende*, at „SS-Hauptsturmführer“ i kalenderen ikke gik på Duckwitz, men på en anden gæst, og at den tysker, der søgte om optagelse som SS-officer, var Georg Duckwitz' fætter Albert Duckwitz. Kirchhoffs dokumentation virkede overbevisende, og Kirchhoff skrev: „Vilhjalmsson gør et stort nummer ud af, at Duckwitz forblev i partiet til den bitre ende. Det har han aldrig selv benægtet. Set med vor tids politiske korrekthed er det naturligvis forkasteligt. Men partibogen blev for mange i opposition det dække, man kunne operere bag, eller som man kunne overleve på“.¹⁰³ Det kan være en rigtig antagelse, men om-

¹⁰⁰ Ulrich Herbert: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft. 1903–1989*, Bonn 1996, s. 368.

¹⁰¹ Kirchhoff: *Den gode tysker*, s. 374.

¹⁰² Vilhjalmsson: „Glansen går af Duckwitz“, *Berlingske Tidende*, 3.10.2001.

¹⁰³ Hans Kirchhoff: „Duckwitz som SS-mand? Et dementi!“, *Berlingske Tidende*, 7.12.2001.

vendt kan man jo også hævde, at han i sin sjæl forblev nazist, og hans optræden som det modsatte var et dække.

I sin bog beskriver Kirchhoff Duckwitz som en mand, der i stadig højere grad fulgte sit humanistiske instinkt og følte et moralsk ansvar for at gavne både Tyskland og Danmark og beskytte jøderne. Han har i stor udstrækning brugt Duckwitz' dagbog samt senere redegørelser efter krigen, som han finder troværdige: „Der er i almindelighed konsistens i fortællingen omkring de vigtigste knudepunkter, og jeg har kun fundet få eksempler på bevidst usandfærdige oplysninger. Jeg kan således ikke dele kritikken syn på Duckwitz som et generelt utroværdigt og uhæderligt vidne“.104 Dagbogen er af Vilhjalmsson blevet kritiseret for at være et manipuleret skrift for at dække sig ind, og Ulrich Herbert anfægter i sin biografi om Werner Best også dagbogens troværdighed.105 At afgøre, hvem der har ret i debatten om Duckwitz, er som sagt svært, men jeg skal bidrage med et synspunkt ud fra en international synsvinkel.

I bogen lægger Kirchhoff vægt på, at Duckwitz i 1935, efter at have meldt sig ind i nazipartiet, meddelte sin chef Alfred Rosenberg i partiets nye udenrigspolitiske afdeling, hvor Duckwitz arbejdede, at han ikke mere kunne acceptere partiets metoder. Han meldte sig ikke ud af partiet, men gik over i det private erhvervsliv. Alfred Rosenberg var fanatisk antisemit og stod i spidsen for propaganda mod jøderne, også mens Duckwitz arbejdede for ham. Duckwitz' afskedsbrev indeholder imidlertid ikke ét kritisk ord om det voldsomme jødehad. Duckwitz sagde op, fordi han ikke brød sig om behandlingen af den nazistiske gruppe SA (Sturmabteilung) og ikke, fordi han havde noget imod jødekampagnen. SA'erne blev myrdet under De Lange Knives Nat i 1934. Opsigelsen var ifølge Hans Kirchhoff et tegn på, at Duckwitz havde en moralsk grænse, og at et humanistisk frø spirede i ham, men få år efter kom han til Danmark og samarbejdede tæt med Werner Best, der havde været hovedarkitekten bag opgøret med SA-folkene. Der er ikke et ord fra Duckwitz om dette forhold, og hvis han virkelig blev drevet af humanitære principper og havde sagt op af den grund i 1935, så kunne man vel forvente en notits om dette forhold i dagbogen eller senere i efterkrigstiden, hvor han villigt støttede Werner Best i en række retssager.

En anden sag synes at bestyrke mistanken om, at dagbogen uden at være et egentligt falsum alligevel blev skrevet som en slags livsforsikring og ikke var udtryk for Duckwitz' inderste tanker og holdninger. I dagbogen skrev han, og Kirchhoff citerer ham for det, at han var be-

104 Kirchhoff: *Den gode tysker*, s. 372-383.

105 Ulrich Herbert: *Werner Best*, s. 368.

kymret for de danske jøders skæbne. Dette er hos Kirchhoffs et indicium for, at Duckwitz virkelig var drevet af humanistisk omsorg for de danske jøder. Duckwitz havde god kontakt med mange tyskere, hvoraf en del havde været på østfronten. Det er derfor sandsynligt, at han har hørt om jødernes skæbne rundt omkring i Europa og på Østfronten. Hans Kirchhoff skriver da også i sin biografi, at selv om Duckwitz aldrig ytrede sig om jødernes skæbne uden for Danmark, så var han sandsynligvis orienteret om forholdene allerede i december 1942.¹⁰⁶

Men selv om Kirchhoff altså nævner, at Duckwitz sikkert kendte til massebord på jøderne fra december 1942, så godtager han det alligevel uden en kritisk bemærkning, når Duckwitz skriver, at han først opdagede sandheden om disse forhold efter krigen under retssagen mod Werner Best: „Duckwitz læste Eugen Kogons højt priste bog om „SS-staten“ (fra 1946) med interesse og afsky: „Det vil være mig en sand fornøjelse at låne den til Best. Først nu står det klart for mig, hvad vi har undgået, nemlig et herredømme af mordere“.¹⁰⁷ Eugen Kogon var født af en jødisk mor og havde siddet i kz-lejr. Hans vidneudsagn efter krigen og i bogen „SS-staten“ blev et af de vigtige udsagn om nazitidens rædsler. Lad mig skære det ud i pap: Det virker forunderligt, at Duckwitz, som af Kirchhoff beskrives som humanist, aldrig skrev et ord i sin dagbog om rædslerne ude østpå, som han efter al sandsynlighed kendte til fra en række kilder. Derimod er der i dagbogen omsorg for de danske jøder. Kunne det tænkes, at denne omsorg var plantet bevidst i dagbogen, for at give sig selv en livsforsikring efter krigen?

I et foredrag i Jødisk Ungdomsforening i 1949 fortalte Duckwitz følgende om sin intention om at advare sine kontakter om en jødeaktion: „For ikke at bringe Best ind i noget, som kunne koste ham ikke alene stillingen, men også livet, indskrænkede jeg mig til at meddele ham, at jeg nu vidste, hvad jeg havde at gøre. Best greb mine hænder og sagde: „Gør alt hvad De kan. Gør alt“.¹⁰⁸ Skal vi virkelig tro, at Duckwitz er et troværdigt vidne, når han giver denne historie om en bevæget Best, der af hensyn til jøderne greb hans hænder og sagde: „Gør alt hvad De kan. Gør alt“? Det var den samme topnazist, der i årevis havde stået bag nazisternes ugerninger. Men Kirchhoff undlader at gøre den slags refleksioner og gengiver blot citatet fra Duckwitz og bliver dermed sårbar over for Paulssons vurdering af ham som „romantisk“.

I min anmeldelse af Kirchhoffs bog i *Berlingske Tidende* var jeg positiv over for bogen generelt, men gav dog udtryk for, at skildringen

¹⁰⁶ Kirchhoff: *Den gode tysker*, s. 169.

¹⁰⁷ Kirchhoff: *Den gode tysker*, s. 327.

¹⁰⁸ Kirchhoff: *Den gode tysker*, s. 172.

af Duckwitz i disse spørgsmål var romantisk og naiv.¹⁰⁹ De andre anmeldelser skrevet af faghistorikere var uden kritiske bemærkninger, og det kan undre, når der var så åbenlyse problemer ved fremstillingen af Duckwitz som jødernes redningsmand.¹¹⁰ Den kritiske tradition repræsenteret af Paulsson, Brustin-Berenstein og Vilhjalmsson står ikke stærkt i dansk historieskrivning.

Forhandlinger med djævelen

Man kan spørge, om Danmark under den nazistiske periode havde et ansvar for at redde ikke-danske jøder, da forfølgelsen for alvor satte ind. Som hovedprincip er det enhver stats opgave at redde sine egne borgere, og dengang var lande ikke forpligtet af internationale konventioner på samme måde som i dag. Jeg har derfor i princippet intet imod, at man argumenterer for, at Danmark uden for landets grænser først og fremmest varetog danskeres, herunder danske jøders, interesser.

Der er dog et moralsk aspekt af dette forhold, fordi Danmark og de fleste andre europæiske lande svigtede almene humanistiske traditioner, selv om der ikke var tale om brud på internationale retsregler. Ved at beslutte, at nazistisk jødelovgivning ikke gav jøder status som flygtninge og dermed ikke ret til at søge asyl, og ved at udnytte, at tyskerne på bl.a. svensk opfordring stemplede „j“ i tyske jøders pas, så de lettere kunne afvises og udvises, så sank bl.a. Danmark dybere ned i en moralsk gråzone. Selv om der har været en debat om rækkevidden af dansk hjælp til fremmede jøder, så kan jeg vist godt tillade mig at konkludere, at den var meget begrænset, bl.a. fordi det danske udenrigsministerium følte sig forpligtet af samarbejdet både før og efter 29. august 1943 til ikke at provokere tyskerne med en sådan hjælp. Jacob Halvas Bjerre konkluderer i sin *Udsigt til forfølgelse*, at „i det brede perspektiv blev udenlandske jøder ikke hjulpet“, og at denne passive politik endda også kom til at omfatte visse danske jøder. Årsagen var hovedsagelig, at man ikke ville risikere at provokere tyskerne: „Det vurderes, at den førte politik var et udslag af, at Danmark ikke ønskede at provokere Tyskland ved at håndhæve dansk-jødiske statsborgeres rettigheder“. Jacob Halvas Bjerre iler dog med det samme Udenrigsministeriet til undsætning ved at skrive: „Men havde Udenrigsministeriet og dets udsendte diplomater overhovedet muligheden for at hjælpe udenlandske jøder i perioden 1938-1945? Svaret er nej, og i visse en-

¹⁰⁹ Bent Blüdnikow: „Den gode tysker“, *Berlingske Tidende*, 31.05.2013.

¹¹⁰ Se bl.a. Claus Bundgård Christensen: „Ducksedrengen“, *Weekendavisen*, 5.07.2013.

keltstående tilfælde ja“.¹¹¹ Som vi skal se, så er denne betingede frifindelse problematisk og skyldes, at historikeren opererer med den nationale ramme som horisont.

Den amerikanske historiker Michael R. Marrus har i artiklen „Holocaust Bystanders and Humanitarian Intervention“ anført, at jøderne blev set som en svag minoritet, som der var præcedens for at hjælpe internationalt, selv om de ikke var borgere i de lande, der ydede hjælpen. Det var allerede tilfældet i 1840 under den såkaldte Damas-kus-affære, da den jødiske menighed dér blev udsat for blodbad, og op til 2. Verdenskrig var det blevet en del af international politik at udstrække hjælp til jøder på tværs af landegrænser.¹¹² Ofte blev denne hjælp bragt til veje efter henvendelse fra jødiske menigheder til nationale myndigheder, som tilfældet også var i Danmark, da Frederik 8. i 1907 henvendte sig til den russiske zar Nikolaj 2. for at standse anti-jødiske pogromer.¹¹³ Der var ikke tale om internationale retsprincipper, der gjorde hjælpen mulig, men politiske aftaler og kontakter. Det var dette princip, som i vid udstrækning blev forladt under 2. Verdenskrig, og jøderne havnede ydermere i en vanskelig situation, fordi Røde Kors kun nødigt hjalp jøder, idet dets virksomhed var rettet mod krigsfanger og andre ofre for krig, som man mente jøderne ikke var. Desuden var både Internationalt Røde Kors og visse nationale Røde Kors-organisationer inficeret af nazistiske sympatier. Jean-Claude Favez konkluderer således i sin bog *The Red Cross and the Holocaust* om Røde Kors' manglende hjælp til jøderne: „The institution and the ideal were thwarted and the limitations inherent in the ability of their instruments to cope were exposed.“¹¹⁴

Debatten om, hvorvidt Danmark kunne have udrettet mere for de fremmede jøder, drejer sig særlig om Røde Kors-delegationens besøg i Theresienstadt i juni 1944 og om aktionen med De Hvide Busser i 1945. Det er afgørende for forståelsen af disse forløb, at SS-lederen Heinrich Himmler havde en lang række forsøg på at få fordele og aftaler med vestmagter, muligvis for i sidste ende ligefrem at få en separataftale med dem. Forhandlinger blev også ført med jødiske organisationer og omfattede, at den svensk-jødiske forretningsmand Nobert Mazur fløj til Berlin 21. april 1945 for at forhandle personligt med

¹¹¹ Jacob Halvas Bjerre: *Udsigt til forfølgelse*, 2015, s. 228-229.

¹¹² Michael R. Marrus: „Holocaust Bystanders and Humanitarian Intervention“, Richard Ashly & Richard D. Brown (red.): *Humanitarianism and Suffering: The Mobilization of Empathy*, Cambridge, 2009, s. 156-177.

¹¹³ Arthur Arnheim: „Glücksborgerne og de russiske jøder“, *Fortid og Nutid*, 2008, s. 5-18.

¹¹⁴ Jean-Claude Favez: *The Red Cross and the Holocaust*, Cambridge 1999, s. 282.

Heinrich Himmler på vegne af World Jewish Congress. Forhandlingerne med jødiske organisationer førte da også til en række aftaler, hvor man bl.a. frigav jøder fra kz-lejre i bytte for kontakter og lastbiler og i håb om yderligere fremtidige aftaler med vestlige regeringer. For det var en del af den nazistiske ideologi, at jødernes indflydelse i regeringskontorer i Washington og London var stor, hvad den desværre ikke var. Der er skrevet mange værker og artikler om disse forhandlinger, hvoraf en af de centrale af holocaust-forskningens grand old man, den israelske Yehuda Bauer: *Jews for sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945* (1994).¹¹⁵

Nyere forskning giver flere eksempler på, at nazisterne brugte jøder i forhandlinger, der kunne skaffe dem fordele, men er også fokuseret på de moralske dilemmaer, det medførte. Den britiske historiker Bernhard Wassersteins bog fra 2014, *The Ambiguity of Virtue*, beretter om den hollandsk-jødiske aktivist Gertrude Van Tijn.¹¹⁶ Hun blev i maj 1941 sendt af nazisterne til Lissabon for at forhandle om udvandring af tusindvis af hollandske og tyske jøder fra Europa, men det var et umuligt projekt. Ganske vist gav det hende en mulighed for at redde jøder fra den visse død, men efter al sandsynlighed var det en krigslist, der skulle skaffe nazisterne i kontakt med vestmagterne. I efterkrigstiden blev hun af nogle kaldt en forræder og af andre en helt, der reddede jødiske liv. Hugo Rothenberg fra min bog *Som om de slet ikke eksisterede* mødte hende i øvrigt i 1941 i Portugal.¹¹⁷

At forhandlingerne omfattede store grupper jøder, viser sagen om Joel Brand. Han var som jøde impliceret i forsøg på at redde ungariske jøder, der skulle deporteres til Auschwitz efter den tyske invasion af landet i marts 1944. Han blev i april 1944 kontaktet af Adolf Eichmann, der foreslog, at Joel Brand blev mellemmand for en aftale mellem SS, USA eller Storbritannien, hvor SS ville bytte 1.000.000 jøder for 10.000 lastbiler og store mængder varer. Eichmann selv kaldte handlen for „Blut gegen Waren“. Forhandlingerne indledtes, og Joel Brand rejste med det formål rundt i Europa. Senere historikere har konkluderet, at dette var Himmlers mest alvorlige forsøg på forhandling om en separatfred, men den britiske regering ville ikke være med, og Joel Brand blev arresteret af briterne i Aleppo i Syrien, hvor han var rejst hen for at foreslå Jewish Agency at gå med til handlen. Sagen vedblev at ride jødiske organisationer som en mare, for muligvis kun-

¹¹⁵ Yehuda Bauer: *Jews for Sale? Nazi-Jewish Negotiations, 1933-1945*, New York 1994.

¹¹⁶ Bernhard Wasserstein: *The Ambiguity of Virtue*, London 2014.

¹¹⁷ Blüdnikow: *Som om de slet ikke eksisterede*, s. 141, 182, 187, 210, 292, 297 og 300.

ne de have været med til at redde 500.000 jøder eller flere. Brand selv overlevede krigen og døde i 1964, men sagde i et interview kort før sin død: „An accident of life placed the fate of one million human beings on my shoulders. I eat and sleep and think only of them“.¹¹⁸

I efterkrigstiden førte disse sager til alvorlige opgør, hvoraf den mest kendte er Rudolf Kastzner-sagen. Han havde efter forhandlinger med Adolf Eichmann formået at redde 1.684 mennesker fra Auschwitz, men samtidig havde han efterladt andre til den visse død. Efter krigen blev han beskyldt for at have handlet med djævelen og reddet sin familie, venner og politiske kammerater. I 1957 blev Kastzner myrdet i Israel, og selv om morderen ikke blev fundet, formoder man i Israel, at slægtninge til de jøder, som Kastzner ikke reddede, stod bag drabet.¹¹⁹

Kunne man forhandle med djævelen selv i skikkelse af Heinrich Himmler og hans SS-ledelse? Hvem skulle reddes, og hvem skulle ikke reddes? Gav man Himmler og Nazityskland fordele, som de kunne udnytte? Hvilke informationer skulle man i en sådan forhandling hemmeligholde, og hvilke skulle man bringe videre?

Ifølge Yehudah Bauer spillede Himmler et indviklet spil, hvor han regnede med, at oppositionen muligvis ville likvidere Adolf Hitler, og at han kunne blive Tysklands leder. Bauer skriver, at ikke alene Himmler, men også den militære efterretningstjeneste (Abwehr) kontaktede vestmagter, og Himmler lod dette ske og accepterede det endda:

Himmler did so partly through aristocrats who had Western connections from before the war, such as Adam von Trott zu Solz, Gisevius, Moltke, and lesser figures; and partly through low-grade, mainly Jewish contacts, of whom Klaus, Laufer and Grozs were typical. The most important places where both types of contacts were tried were Bern, Stockholm, and Istanbul. By the end of 1943, Himmler's SS, in the person of its intelligence chief, Schellenberg, was ready to destroy Abwehr, inherit its contacts, and do in effect what the Abwehr had tried to do – prepare the ground for a separate peace with the West, hoping that either Hitler would somehow disappear or else would himself recognize the necessity for Nazi Germany to seek a separate peace if it wanted to survive.¹²⁰

¹¹⁸ Yehuda Bauer: „The Mission of Joel Brand“, Michael R. Marrus: *The Nazi Holocaust*, bind 2, New York 1989, s. 65-126.

¹¹⁹ Se Bauer: *Jews for Sale*, s. 151-152, 145, 159, 197-200.

¹²⁰ Bauer: *Jews for Sale*, 1994, s. 254-255.

Imidlertid ville den aristokratiske elite ikke samarbejde med SS, og Himmler måtte satse alt på sine andre kontakter. Det var som en konsekvens af dette, at han lod Rudolf Kastzners tog med jøder passere frit til Schweiz, og at han beordrede et stop for deportation af jøder fra Budapest til Auschwitz. Bauer konkluderer:

Yes, Himmler was willing to pay a price in terms of Jewish lives – as low as possible, to be sure, and depending on what he would have received in return. From the SS leader's point of view, some Jewish lives, maybe thousands, maybe tens of thousands, maybe hundreds of thousands, might have been saved, it seems, in order for Nazism to survive.¹²¹

Når vi ved, at Werner Best refererede direkte til Heinrich Himmler, og hvis man accepterer Bauers udlægning, så kan man se de danske begivenheder i højere grad som en del af Himmlers planer end som udslag af noget andet. Selvfølgelig var SS ikke en monolitisk magt, som Hans Kirchhoff ganske rigtigt bemærkede, og der var ustandselig magtkampe, men Himmler var en superbureaukrat, der havde rimeligt styr på sin organisation. Man kan godt tænke sig, at Werner Best og de andre topnazister i Danmark uafhængigt af Heinrich Himmlers planer forsøgte at redde sig selv, men Brustin-Berenstein og Paulsson kan meget vel have ret i, at vi skal se de danske jøders skæbne i lyset af Himmlers og hans topfolks planer.

Theresienstadt

Bauer behandler ikke Danmark og forholdene omkring Theresienstadt og De Hvide Busser, for de var kun en mindre del af historien, men hans værk stiller alligevel sagen i et andet lys. Himmler og hans ledelse udnyttede kynisk jøderne til egen fordel, og hvad der foregik i Theresienstadt og andre steder, skete ikke, fordi nazisterne ønskede at skåne danske jøder, men skyldtes udelukkende nazisternes egen interesse i at få fordele og måske konkrete aftaler med vestmagter. Derfor gik nazisterne meget langt med at organisere et skuespil i Theresienstadt for at imponere den Røde Kors-delegation, der besøgte lejren i juni 1944. En sidehistorie kan illustrere forholdet. Den israelske historiker Otto Dov Kulka var som barn i den såkaldte familielejr i Auschwitz-Birkenau. Efter krigen blev han holocausthistoriker, og hans delvist selvbiografiske bog *Landskaber fra dødens metropol* vakte opsigt både i udlandet og i Danmark.¹²² Heri beretter Otto Dov Kul-

¹²¹ Bauer: *Jews for Sale*, 1994, s. 255.

¹²² Otto Dov Kulka: *Landskaber fra dødens metropol*, København 2014. Jeg inter-

ka, at nazisterne behandlede kvinder, mænd og børn i familielejren bedre end resten af lejrens fanger. Da det i juni 1944 stod klart, at en repræsentant for Internationalt Røde Kors, der havde besøgt Theresienstadt, ikke ville rejse videre til Auschwitz, som det ellers muligvis var planlagt, blev familielejren nedlagt, og de jødiske fanger blev sendt enten til udryddelse eller tvangsarbejde.¹²³ Så kyniske var topnazisterne, og det er ganske simpelt utænkeligt, at Werner Best skulle gribe Duckwitz' hænder for at få ham til at advare sine kontakter om en kommende jødeaktion i en slags empati med de danske jøder. Det er romantik.

I bøger af danske historikere om Theresienstadt og De Hvide Busser var grundfortællingen, at det danske samarbejde med nazisterne havde gjort det muligt først for samarbejdsregeringen at forhindre, at danske jøder blev videresendt fra Theresienstadt til Auschwitz, og at danske jøder kunne modtage fødevarepakker i lejren. Dernæst antog man, at det atter var af hensyn til det gode samarbejde i Danmark, at tyskerne i 1944 tillod en Røde Kors-delegation at besøge Theresienstadt og tale med de danske jøder.

Jeg vil ikke kalde denne historie forkert, for inden for en snæver national ramme kan der argumenteres for den, men set i et bredere perspektiv virker den ikke fyldestgørende. Indtil sidste øjeblik håbede Heinrich Himmler og hans folk på, at frigivelsen af fanger, internationale forhandlinger bl.a. med lederen af De Hvide Busser, Grev Folke Bernadotte, og som en mindre ting spillet omkring De Hvide Busser og de danske jøder i Theresienstadt kunne forbedre deres situation.

Den første samlede fremstilling af indsatsen for de danske fanger i Theresienstadt og aktionen med De Hvide Busser var Hans Sode-Madsens *Reddet fra Hitlers helvede* (2005, genudgivet 2015).¹²⁴ Her var ingen beskrivelse af Himmlers planer, men udelukkende en hyldest til den danske samarbejdsregering, embedsmænd og hjælpere:

Denne bog handler om den største danske humanitære indsats i nyere tids historie, redningen af 17.500 fanger fra tyske KZ-lejre, fængsler og tugthuse, heraf 10.000 danske og norske. Sammen med jødernes flugt over Øresund hører hjemførslen med De hvi-

viewede Otto Dov Kulka til *Berlingske Tidende*. „Mysteriet om Dødens Metropol“, *Berlingske* 29.01.2014.

¹²³ Otto Dov Kulka: *Landskaber fra dødens metropol*, 2014 s. 143-155, 2014. Desuden Nili Keren: „The Family Camp“, Yisrael Gutman & Michael Berenbaum (red.): *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington 1998, s. 428-441.

¹²⁴ Hans Sode-Madsen: *Reddet fra Hitlers helvede. Danmark og De hvide Busser 1941-1945*, København 2005. Genudgivet i udvidet udgave som *De hvide Busser 1941-1945. Reddet fra Hitlers helvede*, København 2015.

de Busser til besættelsestidens stjernestunder [...] Lad det være sagt med det samme: jeg anser den danske fredsbesættelse med dens forhandlingspolitik for den helt afgørende forudsætning for, at dansk hjælp til titusinder af danske, norske og – i april 1945 – polske, franske og hollandske KZ-fanger kunne lade sig gøre.¹²⁵

Bogen igennem skildres danske politikere, embedsmænd og hjælpere som sande helte med høj moral som i den korte beskrivelse af udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen: „Han bar det med høj moral og stor personlig integritet og med en civilcourage, der fastholdt kursen uden skelen til populære synspunkter“.¹²⁶ De moralske dilemmaer, der red de jødiske implicerede som en mare, blev ikke nævnt.

De danske faghistorikere roste bogen til skyerne. Aage Trommer skrev i *Kristeligt Dagblad*: „Enestående. Hans Sode-Madsen har skrevet den definitive beretning om hjælpearbejdet“.¹²⁷ Lektor ved Københavns Universitet og nuværende medredaktør af *Historisk Tidsskrift* Jes Fabricius Møller skrev i *Politiken*: „Mange mænd og kvinder deltog i dette risikofyldte og uegennyttige redningsarbejde. Forfatteren har med dette helstøbte værk ristet dem en velfortjent rune“.¹²⁸ Og lektor ved Roskilde Universitet Claus Bundgård Christensen skrev ved genudgivelsen i *Weekendavisen*: „Historien om danmarkshistoriens største redningsaktion fortælles i en nyrevideret og fortrinlig udgivelse, som samtidig er et indspark i debatten om den udskældte samarbejdspolitik“.¹²⁹ Jeg var som sædvanlig den eneste, der var sur og skrev i *Berlingske Tidende*: „De Hvide Busser reddede tusindvis af mennesker i Anden Verdenskrigs sidste fase. En ny bog om busserne undgår væsentlige spørgsmål og nøjes med at udråbe danskerne som helte“.¹³⁰

Der var imidlertid mængder af moralske dilemmaer at gribe fat i og historiske hypoteser at stille sig kritisk til. Det var den svensk-jødiske historiker Ingrid Lomfors, der som den første åbnede for kritikken med sin bog *Blind fläck* (2005).¹³¹ Heri rettede hun et skarpt an-

¹²⁵ Sode-Madsen: *De hvide Busser*, s. 7-9.

¹²⁶ Sode-Madsen: *De hvide Busser*, s. 13.

¹²⁷ Aage Trommer: „En god historie i en ond tid“, *Kristeligt Dagblad*, 31.08.2005.

¹²⁸ Jes Fabricius Møller: „De hvide Busser“, *Politiken*, 10.09.2005.

¹²⁹ Claus Bundgård Christensen: „Samarbejdspolitikken lange arm“, *Weekendavisen*, 16.01.2015.

¹³⁰ Bent Blüdnikow: Holocaust & snæversyn, *Berlingske Tidende*, 26.01.2015.

¹³¹ Ingrid Lomfors: *Blind fläck. Minne och glömska kring svenska röda korsets*

greb mod den svenske historieskrivning, der har dækket over aktionens bagside og fremstillet svenskerne og grev Bernadotte i det bedste lys. Desuden skrev hun, at det var et problem, at danske og svenske hjælpere samarbejdede med SS, for under aktionen blev man medansvarlig for transporter af franske fanger, som nazisterne ønskede af vejen. De Hvide Busser anvendtes til at transportere disse døende franske fanger fra kz-lejren Neuengamme, så der var plads til skandinaviske fanger. Bogen stillede helt principielle spørgsmål om det moralske ved overhovedet at samarbejde med nazisterne og ved den svenske historieskrivning generelt. Lomfors blev skarpt kritiseret af hovedparten af svenske historikere, der havde berømmet aktionen med De Hvide Busser og grev Bernadotte, der ifølge svensk historieskrivning var ideemand og leder af aktionen. Det er i øvrigt interessant, at man i svensk historieskrivning går ud fra, at det var en svensk aktion, mens man i dansk historieskrivning fremstiller det, som om det i virkeligheden var en dansk aktion.

Om Ingrid Lomfors' bog og debatten om De Hvide Busser skrev jeg adskillige artikler i *Berlingske Tidende* og fik svar på tiltale fra bl.a. den svenske historiker Sune Persson, der havde skrevet det efter Lomfors' og min opfattelse ganske ukritiske hovedværk om De Hvide Busser og grev Bernadotte.¹³² Det kom også til en debat i *Jyllands-Posten* mellem Frøslevlejrens leder, Henrik Skov Kristensen, og undertegnede; en debat, der fik betydning, da Henrik Skov Kristensen i 2015 kuraterede Nationalmuseets udstilling om De Hvide Busser, hvor de moralske dilemmaer blev fremhævet.¹³³

Besøget i Theresienstadt

For at forstå debatten om de danske og fremmede jøder er det nødvendigt med nogle fakta om Theresienstadt. Delegationen, der besøgte lejren, bestod af en repræsentant fra Tysk Røde Kors, et medlem af Internationalt Røde Kors, Maurice Rossel, en repræsentant for Dansk Røde Kors, Eigil Juel Henningsen, og afdelingschef Frans Hvass fra det danske udenrigsministerium. Formålet var at inspicere forholdene

hjælpsindsats i Nazityskland 1945, Stockholm 2005.

¹³² Bent Blüdnikow: „Røde Kors-delegationen stod på tærsklen til helvede“, *Berlingske Tidende*, 10.09.2005. Bent Blüdnikow: „Myten om Bernadottes Hvide Busser punkteret“, *Berlingske Tidende*, 10.09.2005. Ingrid Lomfors: „De hvide Busser i et blakket skær“, *Berlingske Tidende*, 22.09.2005. Hans Sode-Madsen: „Moralsk forargelse 60 år efter“, *Berlingske Tidende*, 27.09.2005, Sune Persson: „Løgnene om Bernadotte-aktionen fortsætter“, *Berlingske Tidende*, 21.10.2005.

¹³³ Bent Blüdnikow: „De nymoralske historikere“, *Jyllands-Posten*, 25.06.2010. Henrik Skov Kristensen: „Moralske dilemmaer“, *Jyllands-Posten*, 6.07.2010. Bent Blüdnikow: „Udenlandske historikere må til“, *Jyllands-Posten*, 19.07.2010.

i Theresienstadt og for de danske repræsentanter, især forholdene for de ca. 470 jøder fra Danmark. Tyskerne havde planlagt det hele i detaljer. De danske fanger, der havde fået fødevarepakker, så pæne ud, og de skulle give delegationen et indtryk af, at alt var i orden. Delegationen måtte kun tale med udvalgte danskere, hvis boligforhold var blevet ordnet til inspektionen. Det hele var selvfølgelig løgn og fup. Både før og efter besøget blev mange jøder sendt til den visse død i Auschwitz for at skaffe plads i Theresienstadt.

Efter besøget skrev delegaten fra Internationalt Røde Kors, Maurice Rossel, samt de to danske delegationsmedlemmer, Eigil Juel Henningsen og Frans Hvass, rapporter. Disse rapporter roste lejren og fremhævede, hvor godt jøderne havde det. For Heinrich Himmler og nazisterne var rapporterne en klar sejr. Man skulle bruge Theresienstadt til at vise vestmagterne, at man behandlede jøderne godt, og nu stod det sort på hvidt, at det var tilfældet. Næste trin var en film, som nazisterne indspillede i Theresienstadt, kort tid efter delegationen havde besøgt lejren. Filmen, hvor flere danskere også medvirkede, viste en mønsterlejr, som ganske svarede til de danske rapporter. Hvass gik til Werner Best efter hjemkomsten og afgav en rapport, og Best meddelte glædestrålende Berlin, at hele aktionen havde været en stor succes.

I samtlige de danske historiebøger om besøget i Theresienstadt og De Hvide Busser fremgår det, at man ikke kan laste Eigil Juel Henningsen og Frans Hvass for noget. Deres opgave var at sikre sig, at danskerne havde det godt. I Hans Kirchhoffs øjne kunne Juel Henningsen og Hvass ikke gøre andet, end hvad de gjorde:

At optræde kritisk i denne situation kunne let have fremkaldt den katastrofe for deres landsmænd, som de netop var sendt ned for at forhindre. Det er da også anerkendt af jøder selv. Nu lykkes det faktisk bl.a. at få legaliseret og udvidet forsendelsen af fødevarer, der blev afgørende for, at det store flertal overlevede. Vi ser i dag, at viden om Theresienstadt som gennemgangslejr var kendt af det neutrale og allierede udland i sommeren 1944, så en rapportering fra Danmark havde næppe gjort meget fra eller til.¹³⁴

Hans Sode-Madsen skrev i sin bog om De Hvide Busser om de danske rapporter:

Det således formidlede indtryk var overvejende positivt og kunne måske ikke være anderledes, omstændighederne taget i betragt-

¹³⁴ Kirchhoff: *At handle med ondskaben*, s. 137.

ning. Efter krigen blev Hvass og Juel Henningsen stærkt kritiseret for deres tilsyneladende naivitet. Polemikken bar præg af en efterrationalisering, der i sin moraliseren ikke tog hensyn til det forståelige motiv, at deres første og eneste mission var at sikre de danske jøders eksistens under forhold, der uden varsel kunne ændre sig til det meget værre.¹³⁵

I sin seneste bog *Redningsmænd* (2015) har historikeren og chefredaktør for *Politiken* Bo Lidegaard en lignende vurdering, hvor han ganske vist lægger an til en debat om moralske dilemmaer, men hurtigt konkluderer, at danskerne ikke kunne gøre andet, end de gjorde:

Det er umuligt at gennemskue, hvor meget de lod sig narre af de potemkinkulisser, tyskerne præsenterede dem for. Der er ingen grund til at tro, at de besøgende var naive eller godtroende, end-sige at de havde illusioner om karakteren af tyske koncentrationslejre. De har også været helt klar over, at deres besøg indgik i den tyske propaganda og ville blive brugt som røgslør over, hvad der i øvrigt foregik i lejrene. Når de alligevel skrev rapporter, som for eftertiden forekommer uhyggeligt naive, er forklaringen formentlig det operationelle. De besøgende mente ikke, at deres mission var at fortælle verden om de tyske koncentrationslejre. De så deres opgave som humanitær og praktisk: det gjaldt om at sikre, at mere og bedre hjælp kunne komme frem til fangerne. Det forudsatte, at forbindelsen til den tyske modpart blev holdt åben – og så vidt mulig „tillidsfuld“. [...] De besøgendes forudsætning var, at kritiske rapporter ville give mindre adgang til nødhjælp – om nogen over hovedet. Ved omvendt at bidrage til skønmaleriet ville det have modsat effekt.¹³⁶

Bo Lidegaard påberåber sig endvidere Hans Kirchhoff i spørgsmålet om Maurice Rossels og danskernes adfærd: „Hans Kirchhoff argumenterer overbevisende mod denne moraliserende dom“.¹³⁷

Bo Lidegaard havde overhovedet ingen dokumentation for, at delegationens medlemmer gennemskuede Potemkin-kulisserne. Der er intet i dens rapporter og senere udsagn, der så meget som antyder, at de indså, at det var fup. Lidegaards argumentation, at de opretholdt illusionen for at sikre danskere og det fremtidige hjælpearbejde, er gan-

¹³⁵ Sode-Madsen: *De hvide Busser*, s. 164.

¹³⁶ Bo Lidegaard: *Redningsmænd. Skandinaviske aktioner for at redde fanger fra tyske kz-lejre i krigens sidste år*, København 2015, s. 79-80.

¹³⁷ Lidegaard: *Redningsmænd*, s. 80.

ske udokumenteret, men virker som et moralsk dække over det forhold, at de med deres naivitet gav nazisterne en fordel. Jeg skrev tidligere, at debatten om moralisme også omfatter frifindelser, og dette er et klart eksempel.

Den mest grundige bog om Røde Kors-besøget med grundlag i Røde Kors-arkivalier er Jean-Claude Favez' bog *The Red Cross and the Holocaust* (1988).¹³⁸ Bogen er en skarp anklage mod Røde Kors for at have svigtet jøderne og ikke fortalt omverdenen om de reelle forhold, som Internationalt Røde Kors generelt havde kendskab til. Om besøget i Theresienstadt skriver Jean-Claude Favez mest om Maurice Rossel og Internationalt Røde Kors, og danskerne er kun nævnt overfladisk. Formålet for Internationalt Røde Kors var hovedsagelig at kontrollere, om fangerne fik de pakker, som organisationen sendte. Det havde Rossel imidlertid ikke mulighed for at vurdere. Theresienstadt havde på besøgstidspunktet 35.000 fanger, og Rossel lovede SS, at han ikke ville offentliggøre noget af det, han så. Hovedformålet for nazisterne var at give Rossel det indtryk, at lejren var permanent og ikke blot en gennemgangslejr til Auschwitz. Rossel troede på det og videregav ikke sin rapport til de allierede, men den blev dog lækket til USA. Rossel informerede det tyske udenrigsministerium om sine indtryk.

Spørgsmålet rejser sig, om danskernes rapporter om Theresienstadt var uden betydning. Problemet er, at de danske historikere opererer med en snæver dansk rammefortælling. Endnu i 1944 var meget usikkert om jødernes skæbne i Europa, ganske vist var mange myrdet, men mange kunne endnu reddes. Græske jøder blev således meget sent sendt til Auschwitz, og man diskuterede i regeringskontorer i Washington og London i både 1944 og 1945, hvad man skulle og kunne gøre. Skulle man bombe jernbaneskiner til Auschwitz? Skulle briterne tillade flere jøder at immigrere til Palæstina? Skulle man sætte ressourcer ind på at redde jøder? Skulle man gå med på Himmlers tilbud om forhandling om jødernes skæbne? I disse spørgsmål var de danske jødernes skæbne af mindre betydning, men rapporter fra Rossel, Juel Henningsen og Hvass havde potentiel betydning, hvis de nåede amerikanske og britiske beslutningstagere. I danske historiebøger fremgår det ikke, om Juel Henningsens og Hvass' beretninger nåede længere end til Udenrigsministeriet, Werner Best og Berlin og danske jøder i eksil i Sverige. Det gjorde de imidlertid, som det fremgår af det 16-binds værk, som det tyske Institut für Zeitgeschichte står bag: *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945*, hvor bind 12 om Norden blev udsendt i

¹³⁸ Jean-Claude Favezs bog udkom oprindeligt på fransk i 1988: *Une mission impossible?*, Lausanne.

2015.¹³⁹ Heraf fremgår det, at Eigil Juel Henningsens og Frans Hvass' vurderinger via den lettisk-jødiske flygtning i Sverige Hilel Storch, der var dybt involveret i redningsforsøg over for europæiske jøder, nåede frem til World Jewish Congress (brev af 10.09.1944). Ifølge Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, der er ved at færdiggøre en ph.d.-afhandling om jøderne fra Danmark i Theresienstadt, blev et referat af Hvass' rapport af den amerikanske gesandt Herschel Johnson i Stockholm desuden fremsendt til det amerikanske War Refugee Board, hvor man indsamlede oplysninger om jødernes forhold og gav anbefalinger til den amerikanske regering. Og ikke nok med det, Johnson sendte også et telegram med meget positive indtryk af besøget samt en rapport af danske jøder, der havde mødt Frans Hvass i Stockholm, til udenrigsminister Cordell Hull i USA. Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane vil i sin kommende afhandling gengive disse kilder, men har givet mig tilladelse til i denne artikel at referere til disse opsigtsvækkende nye fund.

Kort sagt var de danske rapporter ikke blot en intern dansk affære og et spørgsmål om at fastholde de gode relationer til nazisterne. Rapporterne blev kendt i ledende jødiske og amerikanske kredse og var en del af det samlede billede, som beslutningstagere skulle tage hensyn til. Rapporternes ganske forløjede udsagn om situationen kunne ikke andet end at give beslutningstagerne et forvansket og afdramatiseret billede. Jeg har ingen viden om, hvorvidt rapporterne havde denne effekt, men det er ganske klart, at man må se bredere på disse forhold end blot nøjes med et dansk perspektiv.

Man kan spørge, hvordan de ikke-danske jøder i Theresienstadt opfattede situationen? I danske værker er der intet forsøg på at se på dramaet med andre jøders øjne, men vi ved faktisk noget om det. Den tyske overrabbiner Leo Baeck var deporteret til Theresienstadt, men overlevede og skrev efter krigen om lejren. Om besøget i 1944 af Røde Kors og det danske udenrigsministeriums delegat skriver Leonard Barker i sin biografi om Leo Baeck, *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews* (1978):

Some by-products of the Red Cross visits were advantageous to the prisoners. Living conditions did improve somewhat in preparation for the visits, and the interest of the Red Cross

¹³⁹ Susanne Heim, Ulrich Herbert, Michael Hollmann, Horst Möller, Dieter Pohl, Simone Walther & Andreas Wirsching (red.): *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933-1945* bind 1-16, München 2008-2015. Heraf redigeres bind 12 af Katja Happe, Barbara Lambauer og Clemens Maier-Wolthausen: *West- und Nordeuropa Juni 1942-1945*, München 2015, s. 171-177.

guaranteed delivery of its food packages. Still, to the majority of Jews the „show“ aspect of the visits brought only anguish and disappointment. The International Red Cross, said Baeck, „appeared to be completely taken in by the false front put up for their benefit. Many of the houses were so overcrowded that a tour through one of them quickly could have revealed the real state of things. But since only the ground floor could be seen from the street, the SS shrewdly ordered two-thirds of the people living there to move to the upper floors. Flowers were put in the windows. The commission never bothered to climb one flight of stairs. Perhaps they knew the real conditions – but looked as if they did not want to know the truth. The effect on our morale was devastating. We felt forgotten and forsaken“.¹⁴⁰

Beck refererer her til Internationalt Røde Kors, for det var hans håb, at det ville hjælpe dem, men han kunne lige så godt have nævnt de danske delegater. Saul Friedländer skrev i sin bog *The Years of Extermination 1939-1945*, at nogle vidneudsagn oplyser landskabet som et lyn. Baecks udsagn er et sådant lyn, og med hans beretning kan vi forsigtigt vurdere, at Røde Kors-besøget havde negative konsekvenser for de over 30.000 andre fanger i Theresienstadt, men det er blot aldrig nævnt i danske historiebøger, der havde travlt med at forklare, forsvare og bortforklare de danske aktørers utilgivelige naivitet.

De Hvide Busser

I kølvandet på besøget i Theresienstadt kom aktionen med De Hvide Busser og redningen af godt 20.000 mennesker. Det var en smuk humanitær indsats og ikke alene danskere og nordmænd blev hjemtaget, men også danske jøder i Theresienstadt, og i krigens sidste forvirrede dage fik man tysk tilladelse til at medtage polsk-jødiske og andre nationaliteters kvinder.

Senest er denne aktion skildret af Bo Lidegaard i bogen *Redningsmænd*. Bogen har et godt anslag, for dens indledende kapitler handler om de forhandlinger, som Heinrich Himmler og hans folk forsøgte sig med. Men hurtigt snævrer bogen sig ind til at handle om det skandinaviske initiativ og de skandinaviske fanger. Bogen er atter en hyldest til de danske embedsmænd og hjælpere, der var aktive i hjælpeaktionen:

De, som på den måde blev reddet, udgjorde kun dråber i et hav

¹⁴⁰ Leonard Baker: *Days of Sorrow and Pain. Leo Baeck and the Berlin Jews*, New York 1978, s. 307.

af ulykke og lidelse. Men det var dråber af det håb, der fik aktivisterne til at handle, fordi de havde bevidstheden om, at hvert menneskes skæbne tæller – også i det store regnskab.¹⁴¹

Visse af de moralske dilemmaer blev af Lidegaard berørt, men de blev hurtigt løst med, at danskerne ikke kunne gøre andet end det, de gjorde:

Den omstændighed, at der ikke gives enkle løsninger på de onde dilemmaer, hjælperne hver dag stod overfor, retfærdiggør ikke en fordømmende moralisering i forhold til de valg, der blev truffet.¹⁴²

Lidegaard slipper nemt uden om disse dilemmaers problemstillinger ved ikke at omtale de alvorligste og derefter at beskyldte dem, der gør det, for at moralisere. Lidegaard nøjes imidlertid ikke med at afvise moraliseringen, for han udøver den selv med en glorificerende dom:

Tværtimod aftvinger aktivisternes handlekraft, udholdenhed og mod en respekt, som endnu i dag må virke inspirerende for enhver, der handler i sin egen samtid.¹⁴³

I *Politiken* var lektor Claus Bundgård Christensen begejstret for Bo Lidegaards bog:

En styrke er, at den ‚lille‘ historie om redningsaktionerne samtidig bruges som afsæt til at formidle den ‚store‘ historie om Anden Verdenskrigs kaotiske og blodige sidste år, hvor Det Tredje Rige smuldrede væk i Tysklands rygende ruinbunker. Denne svære kunst udføres forbilledligt af Bo Lidegaard.¹⁴⁴

Ikke et kritisk spørgsmål til bogen eller dens litteraturgrundlag var der i anmeldelsen. I *Weekendavisen* var historikeren og journalisten Bo Bjørnvig også ganske ukritisk og begejstret:

Det var ikke kun grev Bernadotte og hans busser, der reddede folk ud af kz-lejrene i krigens sidste måneder – nordmænd

¹⁴¹ Lidegaard: *Redningsmænd*, 2015, s. 417.

¹⁴² Lidegaard: *Redningsmænd*, 2015, s. 418.

¹⁴³ Lidegaard: *Redningsmænd*, s. 418.

¹⁴⁴ Claus Bundgård Christensen: „Den store skandinaviske redningsaktion“, *Politiken*, 29.04.2015.

og især danskere ydede også en stor indsats (...) For dét er Lidegaards historieprojekt gennem snart mange værker – at fortælle, at danskerne har gjort det godt i det 20. århundrede og spillet de kort, vi har på hånden som småstatsfolk, så klogt og humanistisk, som det er muligt.¹⁴⁵

I *Kristeligt Dagblad* skrev Jes Fabricius Møller om bogen:

Bo Lidegaard sammenfatter i denne bog de seneste værker om emnet af norske, svenske, danske og tyske historikere. Berlingskes anmelder af Lidegaards bog, Bent Blüdnikow, karakteriserede tidligere på ugen bogen som „hjemstavshistorisk“, men det er netop, hvad Lidegaard ikke er. Bogen ser spørgsmålet i et overordnet skandinavisk og europæisk perspektiv. Lidegaards styrke er ikke mindst analysen af det diplomatiske spil [...] Ovennævnte anmelder fra Berlingske vil gerne kloge sig på, hvordan redningsmændene kunne have gjort det endnu bedre. Han kan vist ikke rigtigt få det over sit anmelderhjerter at tilkende samarbejdspolitikken denne moralske sejr. Men bortset fra det er det dristigt at hævde, at disse redningsmænd under de givne vilkår kunne have skubbet grænserne for det muliges kunst yderligere.¹⁴⁶

Hvad Jes Fabricius refererede til, var min kritiske anmeldelse i *Berlingske Tidende*. Jeg redegjorde i min anmeldelse for, at Bo Lidegaard skøjtede hen over de reelle moralske dilemmaer, og at han ukritisk anvendte litteraturen til at støtte sin grundfortælling. Men problemet var dybere end som så, for Bo Lidegaards litteratur var snæver og perifer. Ingen af de centrale bøger og artikler om Himmlers forhandlinger var anvendt, og Bauers klassiske værk ikke nævnt.¹⁴⁷ Det var næppe gået i udlandet. Ganske vist havde bogen også et formidlingsmæssigt sigte, men forfatteren angav, at det var en seriøs fagbog. Vi må alle selekte-

¹⁴⁵ Bo Bjørnvig: „Helte i helvede“, *Weekendavisen*, 30.04.2015.

¹⁴⁶ Jes Fabricius Møller: „Det muliges kunst og det diplomatiske spil“, *Kristeligt Dagblad*, 15.05.2015.

¹⁴⁷ Reinhard Doerris: *Hitlers Last Chief of Foreign Intelligence*, Portland 2007. Reinhard R. Doerris: *Hitlers Intelligence Chief: Walter Schellenberg*, London 2009, Peter Longerich: *Heinrich Himmler: Biographie*, Berlin 2008. Peter Longerich: *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München 1998. Ingen af disse bøger har emnet om forhandlinger med Himmler og SS om jøder og andre fanger som centralt tema. Desuden bruger Bo Lidegaard ukritisk den svenske historiker Sune Perssons bog om De Hvide Busser: *Vi åker till Sverige, De vita bussarna 1945*, Stockholm 2002.

re i den omfattende mængde af bøger, men her var tale om alvorlige mangler.¹⁴⁸

Afslutning

Denne artikels hovedbudskab er ikke, at danske historikere over en kam er galt afmarcheret. Den er derimod, at man kan anlægge forskellige syn på, hvad der skete med jøderne. Jeg tror imidlertid, at dansk historieforskning i disse sager vil have godt af at åbne sig for en reel pluralisme og også se på emnerne med internationale briller. Den er desuden skrevet i det håb, at man i faghistoriske kredse undlader at beskyldte andre for at moralisere, når man selv samtidig dyrker denne disciplin. Der er nok behov for, at problemstillingen om moraliseringen og historiske domme i langt højere grad gøres til genstand for seriøs refleksion.

Man kan så konkret spørge, hvad de danske historikere og Forskningsrådet, som ikke har brugt sine midler til at fremme en internationalisering af dette forskningsområde, skal gøre ved situationen. I mine øjne er det oplagt, at man skal nytænke hele problemstillingen om jøderne og Danmark fra 1933 til 1945 og placere Danmark i en international rammefortælling. Der skal inddrages international litteratur i langt højere grad end tidligere, og man skal medtænke den internationale situation, så emnerne ikke anskues ud fra en national vinkel. Man skal finkæmme internationale arkiver for også at få flere jødiske vidneudsagn til belysning af danske problemstillinger. Og det vil sikkert være en god ide, at nogle internationale forskere kom med i projektet, for uanset de bedste intentioner om at bidrage med objektiv forskning så synes erfaringen at vise, at dansk forskningsmiljø hurtigt havner en i en for snæver national forståelsesramme.

¹⁴⁸ Bent Blüdnikow: „De hvide Busser slingrer“, *Berlingske Tidende*, 11.05.2015.